

Philos.
0.
123.

001858
TAPASZTALATI

L É L E K T A N .

KÉSZÍTETTE

SZALAI ISTVÁN,

SZENTMIHÁLYI REF. LEKÉSZ.

268

A MAGYAR AKADEMIA KIADÁSA.

PEST,

EMICH GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJA.

1858.

838190

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
KÖNYVTÁRA

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

BEVEZETÉS.

Szontagh Gusztáv úr 1856. decemberi akademiái gyűlésben „Egy kö az egyezményes magyar philosophia templomához“ című értekezésem tartalmára nézve ellenvetéseket olvasott föl, melyek közül ezek a legfőbbek:

1. Hogy én anyagi elvet is vettem föl, holott anyagi elve a philosophiának nem lehet; és hogy az én 3 anyagi elveim tárgyas ismeretek igazolására nem használhatók, philosophiát elvből nem lehet hozni.

Igaz, hogy én anyagi elveket is állítottam föl, és igen világos példát hoztam elő, hogy azokat mikép lehet tárgyas ismeretek igazolására használni. És kérdem, miután inductio útján vagyis elemző úton föltaláltuk az elveket, miért ne lehetne ezen elvekből synthetikai úton lehozni a philosophiát. Hiszen elvekből a philosophiának nem a tárgyait — mert ezeket isten maga teremtette — hanem a tartalmát vagyis a philosophia tárgyairól való ismeretet, tudományt, hozzuk le. Más a philosophiának a tárgya, más a tartalma, más az alakja. Tárgyai istentől függenek, a rólok való tudomány tartalma vagyis anyaga, azaz ennek igazsága magukon a tárgyakon kívül az anyagi elvektől, alakja vagyis ennek igazsága pedig az alaki elvektől függ. Röviden szólva: a philosophia tárgyait teremti az isten semmiből, azon tárgyakról tanító tudományos rendszert vagyis a philosophia tartalmát teremti az ember a tárgyakról elvont elvekből, azaz azon alap gondolatokból, melyeket vizsgálódó lelkünk a tárgyakról össze gyűjtött; végre a tartalom alakját teremti az ember a logika alaptörvényei szerint. Látni való tehát, hogy azon anyagi elveket, törvényeket, melyekből a philosophia tartalma alakittatik, nem magunk teremjük a priori, hanem azok már oly szorozmányok, melyek-

nek egyik tényezője magok a tárgyak, másik tényezője a mi lelkünk.

Szeretném látni, hogy elvek nélkül, csupán a bel- és kül-érző eszközök segítségével a tapasztalás útján ki készíthet racionális psychológiát, kosmológiát, theológiát.

2. *Hogy a módszerre nézve én nem követem az inductiót, vagyis az észlelést, tapasztalást, hanem a priori készítem a philosophiát, következésképp én idealista vagyok.*

Értekezésemben világosan kimondtam: hogy az elveket, törvényeket előbb elemző úton, tehát kül- és beltapasztalás által kell fölkeresni, azután lehozó úton a megtalált törvényekből, elvekből, kell rendszerbe önteni; mint ezt lélektanommal is bizonyítom.

Múltkori értekezésem nem philosophia, hanem a philosophia tartalmairól magyarázat, azt pedig csupa észlelés által véghez nem vihettem. — Ugy hiszem, hogy Szontagh úr is, midőn a logika 4. törvényét fejtegeti, azon *alapehől* hozza le: „*hogy az öntudat magában egyezmény*“, tehát nem észlelés által.

Hogy monista, még pedig idealista nem vagyok, elég bizonyosságot tett múltkori értekezésem, melyben nyilvánítottam, hogy ösmereteink két kútfőből (énből és nem-énből, természetesen némely ösmeretek két eszményi kútfőből, mint pl. az öntudat) származnak, és hogy 3. dolognak tulajdonítok realitást.

Különben pedig Szontagh úr maga állítja az 1856-diki Akad. Értesítő, 4-ik, füzet 174-ik lapon: „*A philosophia a-prioristikai tudomány, mely csak öntudatunk mélyeiből ki-feithető.*“

3. *Rendszert illetőleg: hogy én a tételt, ellentételt és egyezményt a dolgok lényegének állítottam, sőt ezen trias dialektikai mozgása által van szerkesztve rendszerem; holott pedig — úgymond — azok itéletiünk alakjai: hogy képezhetné tehát a logikának terminus majora, minora és consequentiája a dolgok lényegét?*

Én soha nem állítottam ama triast a dolgok lényegének, hanem a lényegek alakjának; egyébiránt az elvekből vagyis az elvek segítségével nem a dolgok lényegét, hanem a dolgok lényegéről való ösmeretet, tudományt, szoktuk következtetni.

4. *Hogy én velünk született fogalmakat vagyis a-priori ösmereteket hiszek.*

Én a-priori vagyis velünk született fogalmakat nem hiszek, hanem velünk született képességeket, tehetségeket, törvényeket, melyekről a fogalmat később szerezzük magunk. A vaknak lelkével is vele születnek a szín megösmerésének törvényei: csakhogy a szemek hiánya miatt öntudatra nem jöhetnek benne. Ha nem csalódom, Szontagh úr épen ebben az értelemben van, midőn az 1856. Akad. Értes. 4-ik füzet. 197-ik lapján azt mondja: „A szemléletre nézve érzékiségünk *előleges* alakjai: tér és idő, értelmünkéi: a kategoriák és ítéletformák, eszünkéi: az eszmék.“ Egyébiránt erről a rationalis psychologiában tüzetesen fogok szólani.

5. *Hogy a logika fő törvényeit, melyek 3000 évesek, fölforogatom.*

Ezt el nem ösmerhetem, mert a két elsőt a legszükségesebbnek nyilvánítottam, a harmadikat a második részének mondtam, a negyediket vagyis az okadatási elvet most is nem logikai — hanem metaphysikai elvnek nyilvánítom. Egyébiránt ezen 4-ik törvény aligha 3000 éves, mert még a XVII. századbeli philosophiákban tudtommal nem említették.

Különben csodálkozom Szontagh úr ellenvetésein, mert egyéb munkáiból világosan azt látom, hogy értelme az enyémmel — az említett ellenvetéseket illetőleg — jóformán egyezik. Csupán abban különbözünk, hogy Szontagh úr nem akarja hinni, hogy elvekből le lehetne hozni a philosophia tartalmát. — Igen is, én is azt állítom, hogy helytelen elvekből helyes rendszert nem lehet alkotni: de elemző úton feltalált helyes elvekből épen oly helyes philosophiai rendszert lehet alkotni, mint helyes mértani elvekből eddig is helyes mértant készítettek. Sőt azt állítom, hogy ha valaki nem elvekből akarja készíteni a philosophiát, úgy philosophiai helyes rendszert soha sem mutat elő. Még pedig azt is hozzá teszem, hogy az oly philosophiai rendszerben, mely csak regulatív elvek szerint, constitutív elvek nélkül, készült, csak logikai — nem pedig egyszersmind metaphysikai igazság van.

Az tehát, hogy az elveket anyagiakra és alakiakra megkülönböztetjük, lényeges dolog. Mindamellet is azonban a philosophiának, mint már említém, nem tárgyait, hanem az

azokról tanító tudományt alkotjuk, még pedig nem a-priori, hanem a-posteriori; azaz elébb tapasztalás által felkeressük a törvényeket, elveket, vagyis a philosophia anyagját, azután ezen anyagi elvek-, törvényekből alkotjuk az alaki elvek, törvények szerint a philosophiai rendszert, a philosophia tartalmát. — Világos dolog az, hogy az anyagi elvek nem kút-fők, melyekből lehetne teremteni a philosophia tárgyait, hanem csak első igazságok, melyektől függenek a philosophia tartalmának igazságai; az alaki elvek pedig oly első igazságok, melyekről a tartalom alakjainak igazsága — tehát logikai igazsága függ, p. o. azon igazságról, hogy a felhők villámai nem csupán lelkemnek tükrözményei (mint Fichte állította), hanem rajtam kívül valódi léttel bírnak, mondom, ezen igazságról azon anyagi elv győz meg, hogy *van nem-én, vannak rajtam kívül tárgyak*. Azon alaki igazság pedig, hogy a felhőről a villámlás állítatik, az első logikai törvényben gyökeredzik.

Miután tehát „Egy kő az egyezményes magyar philosophia templomához“ című értekezésemben kifejtett elveimet sem Szontagh úr, sem más meg nem cáfolta, maradok rendületlenül elveim mellett; és hogy elveim igazságát annál inkább bebizonyítsam: ime alkalmazom azokat, azaz egy lélektant van szerencsém a tekintetes Akademia bírálata alá bocsátani.

Lélektanomnak általában két fő része lesz: az egyik *tapasztalati*, a másik, mint szokták mondani, *tapasztaláson túli* vagyis *elméleti* (psychologia rationalis).

A tapasztalati lélektanok lesznek három fő része; az első rész tanít *a lélek tehetségeiről, munkásságairól*; a második rész *a lélek tehetségei kifejtésének, művelésének fő törvényeiről*; a harmadik rész *a lélek betegségeiről s gyógyítása módjáról*.

Több rendbeli legjelesebb lélektanárok munkáit megolvastam, s azokon több esztendőkön keresztül gondolkoztam. Senkit vakon nem követek; mindent, mit lélektanomban állítok, igyekeztem meggyőződésem szerint bebizonyítani; hogy tévedhettem, az könnyen megtörténhetett, s a meggyőző útbaigazítást köszönettel veszem.

Még megjegyzendőnek tartom: hogy én a lélek tehetségeinek némely új neveit nem annyira azért készítettem, hogy

azok úgy maradjanak, hanem inkább azért, hogy magát a tudományt érthetővé, felfoghatóvá tegyem. Nálamnál jobb nyelvészek gondoljanak ki alkalmasabb neveket, helyesebb lélektani műszókat.

Rövid általános tapasztalati lélektan elemei.

(Psychologia empirica).

1. §. *Lélektan s gondolkozástan közti különbség.*

A lélektan tanít a gondolkozó lélek tehetségeiről, munkásságairól; a gondolkozástan pedig tanít a gondolkozás törvényeiről.

ELSŐ RÉSZ.

A lélek tehetségeiről, munkásságairól.

2. §. *Honnan tudjuk azt, hogy a léleknek vannak tehetségei?*

Azt, hogy a léleknek tehetségei vannak, tudjuk ezen okfölből: *Minden okozatnak okának kell lenni.* E szerint ugyanis ha vannak a léleknek bizonyos munkásságai: úgy kell okainak is lenni a munkásságoknak; s ime ezen okokat nevezzük a lélek tehetségeinek.

Jegyzet. A lelket oly szellemi egésznek kell gondolnunk, mely bizonyos összefüggő szellemi szervezetekre (organismus) oszlik szét. Egyébiránt mi legyen a lélek transcendentaliter, mi viszonya van a léleknek a testhez, világhoz, istenhez, térhez, időhöz, majd az elméleti lélektanban lesz kifejtve.

3. §. *A lélek három eredeti tehetségéről.*

— Első szervezete a léleknek. —

Ha figyelmezek gondolkozó lelkemre, először is oly munkásságot veszek észre magamban, mely egyedül bennem megy végbe, bennem határozódik (immanens). Ezen munkásság az, mely által valamit észreveszek, gondolattal előmbé terjesztek, valamiről gondolkozom. Ezen munkásság az, mely által a kívülöttem lévő tárgyoknak képei lelkemben lefestődnek.

Ezen munkásság az, mely által a költő regényes tájakon utazva ábrándvilágba átlépni kényszerül, sat. Ezen munkásság neveztetik *benmaradó* vagy *szemléelő*, sőt ismerő munkásságnak is; legcélszerűbb azonban a dolog természeténél fogva *beható* munkásságnak nevezni. Az ezen munkásságnak megfelelő tehetség e szerint: *benmaradó*, *szemléelő*, ismerő vagy legjobban *beható tehetségek* neveztetik.

Azt is veszem észre továbbá, ha figyelmezek gondolkozó lelkekre, hogy oly munkásság is van bennem, melynek munkálata, eredménye nem csupán-bennem határozódik, hanem kihat rajtam kívül is (transiens). Ezen munkásság az, mely által mi valami után vágyunk, töreksziünk. Ezen munkásság az, mely által a költő a lelkében készült költeményeket leírni, mással közleni, örökíteni törekszik, sat. Az ezen munkásságnak megfelelő tehetség neveztetik *gyakorlati* vagy *akaró*, *cselekvő* tehetségek. Legcélszerűbb pedig *kiható* tehetségek nevezni.

Ha már a léleknek van *beható*, van *kiható* tehetsége: úgy bizonyosan kell *be-kiható* tehetségének is lenni, hacsak azt nem állítjuk, hogy két lélek lakik az emberben. Ezen közbül álló tehetségnek munkássága tehát részint *benmaradó*, részint *kiható*. Így p. o. midőn a költő elébb elkészíti képzeletében a költeményt, azután kívánja azt leírni: a mennyiben a költő elképzelte a költeményt, annyiban *benmaradó* vagy *beható* tehetségét gyakorolta; a mennyiben pedig le akarja írni, annyiban *kiható* tehetségét használta; a mennyiben végre ugyanazonegy költőnek egy lelke vitte véghez mind a két munkásságot, annyiban egy oly tehetségről tesz bizonyosságot, mely a másik kettőt magába foglalja, a másik kettőnek egysege, de korántsem ugyanazonsága. Ezen harmadik tehetséget rendszeren érzelmi tehetségnek (Gefühl) szokták nevezni. A léleknek tehát ezen három fő tehetségei vannak: *beható*, *kiható* és *ki-beható* tehetség; vagy más szókkal: ismerő, akaró és érzelmi tehetség.

Jegyzet. Ha a lélek ezen első organismusának három fő tehetségét matematikai értelembé akarjuk öltöztetni: úgy a *kiható* tehetség = —, a *beható* tehetség = †, a *ki-beható* tehetség = + — oldala a lélek első szervezetének.

4. §. *A lélek három tehetségének egymáshozí viszonyairól.*

Ha a léleknek van beható, van kiható tehetsége: úgy okvetetlen kell lenni egy oly harmadik tehetségének is, mely által ha akarja, kihat, ha akarja behat: ennyiben világos, hogy a léleknek három egymástól megkülönböztetett tehetsége van.

Ha pedig az ember meggondolja azt, hogy mind a kiható, mind a beható tehetség csak az alatt a feltétel alatt létezik, ha van a léleknek ki-behátó tehetsége: látni való, hogy ezen harmadik tehetség egészen magába foglalja a másik két tehetséget, s oly viszony van a ki-behátó s a másik két tehetség közt, mint a nem és a fajok közt. E szerint igazán szólva a léleknek csak egy östehetsége látszik lenni, t. i. a ki-behátó tehetség.

Ha végezetre jól figyelmezünk, azt is meg kell vallani, hogy bár a léleknek csak egyre vonhatjuk is mind a három tehetségét; de minthogy azon egy tehetségben is semmiképen nem enyészethetjük el azon ellentétes munkásságot, miszerint most kifelé, majd befelé hatni törekszik; sőt az is bizonyos, hogy a nem (genus) magában nem állhat fenn, hanem a fajokban él: emélfogva a léleknek östehetsége is (ki-behátó tehetség) kitünőleg csak a két fajtehetségben nyilatkozik, következésképp mi a léleknek csak két tehetségét, t. i. a kiható és behátó tehetségét vehetjük kitünőleg vizsgálatunk tárgyául, noha megvalljuk, hogy a harmadik tehetség is létezik valósággal, sőt a mennyire lehet, azt is vizsgálat alá vesszük a maga helyén.

Mindezekből az a viszony tűnik ki a három tehetség között, hogy a hármat egymással sem nem ugyanazonosíthatjuk, sem egymástól tökéletesen külön nem gondolhatjuk, a három tehetség egymásnak szükségessképeni és nélkülözhetlen föltétele, a három együtt egy szerves egészet képez.

Jegyzet. A léleknek ezen három fő tehetsége közötti viszony nagy fontosságu és figyelmet érdemlő. Ezen viszony szemmel látható nem csak a szellemi, hanem az anyagi világban is; úgy látszik, hogy ez az egész természetnek általános és örök fő törvénye. A vonzó, taszító erő és a súly épen ily viszonyban vannak egymással; a vonzó és taszító erőknek egysegu súly. A vonzó erőt ábrázolja a beható, a taszító erőt a ki-

ható, a súlyt a ki-beható tehetség. A vonzó, ellökő erőt és súlyt sem nem ugyanazonosíthatom, sem egymástól külön nem gondolhatom. A világosság, sötétség s ezeknek egysége, a szín, — továbbá az idő, tér és ezeknek egysége a mozgás, — mint szintén a rövid, hosszú és ezeknek egysége a folytonosság világos példái a lélek három fő tehetsége közt uralkodó viszonyoknak. Innen láthatni, hogy az ellenkezők a felsőbb fogalomban egygyé lesznek ugyan, de nem ugyanazzá. Az egység és ugyanazonság közt kimondhatatlan a különbség. Egységet mindenütt látok a természetben, de ugyanazonságot sehol sem. A tökéletesen ellenkezők tehát egymással egyek, de nem ugyanazok; azaz a tökéletesen ellenkezőket egymással sem nem ugyanazonosíthatom tökéletesen, sem egymástól külön nem gondolhatom tökéletesen. De ezeknek bővebb kifejtése nem ide tartozik.

5. §. *A léleknek három fő tehetsége alanyi és tárgylagos tekintetben.*

A lélek három fő tehetségei az ő munkásságukban függenek nem csak a gondolkozó vagy munkálkodó alanytól, t. i. a lélektől, hanem azon tárgyaktól is, melyekben a lélek munkálkodik, vagyis a melyekre a lélek tehetségei irányozva vannak munkásságukban.

A mennyiben a három fő tehetségek az ő munkásságaikban a lélektől határozottatnak, annyiban azon tehetségek alanyiaknak mondatnak; a mennyiben pedig a munkásság tárgyától határozottatnak, annyiban tárgylagosaknak neveztetnek.

1. Alanyi tekintetben a kiható tehetség neveztetik *figyelő*, a beható tehetség pedig *észrevező* vagy *fölfogó*, a ki-beható tehetség végre *tovább határzó*, *végrehajtó* vagy *tökéletesítő tehetségnek*.

Ezen három irány nélkül a lélek munkásságának semmi eredménye nem lehet. Először is tehát figyelnem kell a tárgyra, akkor azt észreveszem, vagyis inkább fölfogom, s miután észrevettem, újra figyelek s ismét jobban fölfoghatom; a figyelmezésnek és fölfogásnak folytonos cserélgetése által mindig tovább határozhatom, tökéletesíthetem, végrehajthatom a tárgyróli fogalmat. De ha nem figyelek, föl nem foghatom, annyival kevésbé hajthatom végre a tárgyróli fogalomszerzést.

2. Tárgyilagós tekintetben a beható tehetség nevezetik *magasági* (ipseitas, Selbheit), a kiható tehetség pedig *viszony-sági*, a ki-behátó tehetség végre *viszonymagasági* tehetségnek.

Ugyanis akármely tárgyat gondolhatok először magában, minden más tárgyhozi viszony nélkül, p. o. gondolok egy atyát. Továbbá minden tárgyat gondolhatok más dologhozi viszonyban, p. o. az atyát gondolom gyermekeihez viszonyában. Végre akármely viszonyt ismét magában egy egységben fölfogva gondolhatok, p. o. az atyát és gyermekeit magában mint családot gondolom. Ezen felsőbb egységet természetesen ismét viszonyban gondolhatom más tárggyal, s ezen fensőbb viszonyt újra még fensőbb egységben, magaságban foghatom fel s így tovább: de mindig csak a három alak fordul elő, t. i. a magaság, viszonyosság és viszonymagaság. Látnivaló tehát, hogy a léleknek három fő tehetségei az ő munkásságukban függenek egy részről a munkálkodó lélektől, más részről pedig a tárgyaktól. Még pedig a léleknek minden munkásságát ezen functio hatja keresztül, s főleg az öntudatos munkásságban nagy szerepet játszik: ugyanazért nagy fontosságu dolog erre figyelmeznii a lélektanban, annyival inkább, mert kevés lélektanár említi ezt így kifejtve lélektanában. Tudtomra legjobban kifejtette Lindemann ily című munkájában „Die Lehre vom Menschen oder die Anthropologie.“ Zürich, 1844.

6. §. *A lélek három fő tehetségének fokozatai vagyis a léleknek három főalakja.* — Második szervezete a léleknek.

A léleknek tehát, mint láttuk, három fő tehetsége van, t. i. a beható, kiható és ki-behátó. Ezen tehetségek foglalják el az egész lelket, ezek tűnnek fel a léleknek mindenféle munkásságában, ezeknél több tehetsége nincs a léleknek; azonban minthogy a lélek több alakban jelenik meg, a szerint a három fő tehetség munkásságainak is különfélekep módosuló eredményei vannak: és így ezekhez képest a három alaptehetség a léleknek különböző alakjaiban különböző nevekkal nevezetik el.

A lélek — úgy lehet tapasztalni s máskép nem is lehet — három fő alakban vagy munkásságban tűnik fel:

a. Először úgy tűnik fel, mint a mely a külvilággal köz-

vetlen érintkezésben, viszonyban, vagy polarításban munkálkodik: ezen alakjában nevezhetjük *érző léleknek* (psyche).

b. Másodszer úgy tűnik fel a lélek, mint a mely a külvilággal csak közvetve van viszonyban vagy munkásságban. Tehát úgy látszik, hogy ez a másik alaknak ellentéte, ellenpólusa, mert amaz a külvilággal, ez a belvilággal van sarkiságban (rapport); s ha amazt nevezzük plus vagy pozitív saroknak, úgy emezt minus vagy negatív saroknak kell mondanunk. Amott a lélek úgy tűnik fel kitünőleg, mint kiható vagyis egymásonkívüliségbe törekedő képesség (potentia), itt pedig mint kitünőleg beható vagyis egymásbaniségbe törekedő képesség. Amott inkább térben, itt inkább időben jelenik meg, s munkás a lélek. Immár ezen második alakban vagy munkásságban nevezük a lelket *öntudó léleknek* (logos).

c. Harmadszor úgy tűnik fel a lélek, mint a mely nem csak a külvilággal, hanem a belvilággal is viszonyban áll, s munkálkodik, s mintegy a másik két sarkot összeköti, magában egyesíti. Ezen harmadik alakjában vagy munkásságában nevezük a lelket *ébredő vagy képzelő léleknek* (phantasia, Einbildungskraft).

A léleknek ezen három alakját körnek is mondhatnók. Az első alak *érzéki kör*, a második alak *szellemi kör*, a harmadik alak pedig *érzék-szellemi kör*.

7. §. *Első vagy alsó alakja a léleknek vagyis az érző lélek.*

— *Érzéki kör.* —

Midőn a lélek az öt külérző eszközök és a bel-közérző eszköz (commune sensorium) által jön a rajtunk kívüli dolgokkal összeköttetésbe, p. o. midőn szemeimmal a rajtam kívüli tárgyakat nézem, füleimmal a hangokat hallom, orrommal szagolok, nyelvemmel ízelek, ujjaimmal tapintok, a közérző eszközzel a láz hidegét, vagy félelmet, éhséget, szomjuságot, sat. érzek: ezen állapotjában vagy alakjában a lélek úgy tűnik fel mint érző lélek = psyche. Ily lelket tulajdonítanak az okatlan állatoknak is.

Immár a léleknek három fő tehetségei a léleknek ezen alakjában is feltűnnek. A beható tehetség úgy tűnik fel mint *szemléleti érző tehetség, vagy észrevevő tehetség* = facultas percipiendi. A kiható tehetség pedig mint *gyakorlati érző tehetség*

vagy *öszön*. Végre a ki-beható tehetség mint *szemléllő gyakorlati érző tehetség* vagy *kedély* = Gemüth. (Lásd az első ábrát.)

Jegyzet. Az ábrákban a beható tehetséget a vonalaknak összetartása, a kiható tehetséget a vonalaknak széttávozása, a ki-beható tehetséget pedig a két iránynak közepe azért ábrázolja, mert a beható tehetség egymásbaniség felé, a kiható tehetség egymásonkivüliség felé, a ki-beható tehetség pedig mind a két irány felé törekszik. Az első összekötő, a második szétbontó, a harmadik pedig összekötő s egyszersmind szétbontó tehetségnek is mondathatik.

8. §. a) *A szemléleti érző tehetség, vagyis észrevevő tehetség.*

A szemléleti érző tehetség által a rajtunk kívüli dolgokat észreveszszük s azoknak képét előnkbe terjesztjük, vagyis képleljük. P. o. ha a toronyra nézek, azonnal lefestődik szememen keresztül lelkem előtt a toronynak képe, a mi úgy történik meg, hogy a toronynak jegyeit (Greguss szerint: ismérveit) vagyis azon tulajdonokat, melyek a tornyot teszik, t. i. magasság, négyszög vagy kerek kőrakás, tetején csillag vagy kereszt, stb — a léleknek észrevevő tehetsége egy képbe öszveköti. Így köti össze a levegőnek különféle alakú rezgéseit is a fülön keresztül egy képbe, mit hangnak nevezünk. Látnivaló tehát, hogy az észrevevő tehetség vagyis az érző léleknek beható tehetsége más névvel összekötő tehetségnek is méltán mondathatik.

Jegyezzük meg azonban jól — de egyébiránt már fölebb is említve volt — hogy a léleknek három fő tehetségét valamint egymással ugyanazonosítani, úgy egymástól külön szakasztani lehetetlenség; épen ez oknál fogva a hol egyik jelen van, ott mindig jelen van mind a három, csakhogy egy helyben egyik, más helyen másik tehetség van túlsúlyban. Itt is tehát az érző lélek szemléleti munkásságánál bár a fő szerepet a beható tehetség viszi, mindazáltal a másik két tehetség is kitünteteti munkásságát, noha másodrendüleg. Ezt így kell érteni, hogy a szemléleti érző tehetség méhében hordozván mind a három tehetséget, itt mint fő szereplő nem csak úgy lép fel mint beható, hanem úgy is mint másodrendüleg kiható tehetség; a hol pedig mind a kiható, mind a beható tehetség fölléphet: ott fel kell lépni a ki-beható tehetségnek is. Ennélfogva az észre-

vevő tehetség mint fő szereplő igenis beható tehetség: de mint mellék szereplő ki-beható tehetség, vagyis kifelé is, befelé is hat munkásságával; mint kifelé ható tehetség (t. i. mint mellék szereplő) neveztetik *néző tehetségnek* — facultas intuenti, munkássága pedig neveztetik *nézésnek* — intuitio; ilyenkor tudnivaló, hogy mi vagyunk a tárgyra nagyobb figyelemmel, azaz magunkból kihatunk. Mint befelé ható tehetség (t. i. mint mellék szereplő) neveztetik tulajdonképeni *éző tehetségnek* (facultas sentiendi), munkássága pedig *érzésnek* (sensatio); ilyenkor a tárgy van reánk nagyobb hatással, mint mi arra figyelünk. (Lásd a 2-ik ábrát.)

A kezemben lévő könek alakja *nézet*, súlya pedig *érzet*. Tudjuk, hogy a kettő együtt: észrevétel. — Mind a néző, mind az éző tehetség ismét mint háromság tűnik fel, vagyis harmadrendüleg polarizálódik bennök mind a három fő tehetség, és így tovább a végetlenségig, csakhogy azt tovább kifejtteni sem nem vagyok képes, sem szükség nincs reá. Elég az, hogy a lélek munkásságának minden pontján jelen van, és munkás mind a három fő tehetség.

9. §. b) *A gyakorlati ézőtehetség, vagyis ösztön.*

Az ösztön által most kívánjuk, majd kerüljük a reánk ható kedves vagy kedvetlen dolgokat. P. o. látok egy pompás kertet, azonnal kívánok benne mulatni: ellenben hallok rossz zenét, azonnal nem kívánom tovább hallgatni, hanem kerülöm. Ezen belőlünk kifelé ható tehetséget, a mennyiben ellentéte a beható tehetségnek: annyiban lehet ki- vagy szétbontó tehetségnek is nevezni.

Jegyezzük meg még egyszer, hogy ámbár, valamint a beható tehetséget az összekötés, a kihatót pedig a szétbontás bélyegzi: mindazáltal a fentebbi elvhez képest — a mennyiben a három alaptehetség egymástól elválhatlan kapcsolatban áll — valamint a beható tehetség melleslegesen ki is bont: úgy a kiható tehetség is melleslegesen össze is köt; következésképen mind a három tehetségben különkülön is megvan mind a három tehetség. Azonban az elválasztó vonalakat az éző lélek körében nehéz pontosan kimutatni, a mennyiben itt a munkásságok inkább érzéki térben mennek véghez; mind a mellett is itt nevezhetjük a melleslegesen összekötő vagy beható tehet-

séget kívánó, a kihatót pedig utáló tehetségnek, a ki-s behatót pedig ösztönnek. (Lásd a 3-ik ábrát.)

10. §. c) *Szemlélő gyakorlati érző tehetség, vagy kedély.*

A melyek egymással ellenkeznek, azok egymást feltételezik, egyikét a másik nélkül még csak gondolni sem lehet, az ellenkezők tehát egymásba általmennek, miből következik, hogy az ellenkezők egy pontban egyesülhetnek. Így határoztuk meg főleg a léleknek eredeti három fő tehetségét is. Helyesen is, mert hiszen beható tehetséget még csak gondolni sem lehet kiható tehetség nélkül, és viszont ezt amaz nélkül. — A pusztá beható tehetség mellett az ember csak szenvedőlegesen állapotban maradna minden önhatározhatás nélkül; a pusztá kiható tehetség mellett pedig nem tudnók magunkat semmire sem határozni célszerűleg: ugyanazért a kettőnek egymásra kell szüntelen viszonyulni, egymásba által kell menni, egymással egyesülniök szükséges; és épen a kettőnek egymással egy-sége a ki-beható tehetség.

Épen így van a dolog a szemléleti és gyakorlati érző tehetség vagyis az észrehevés és ösztön között. Nevezetesen az észrehevő tehetségnek és ösztönnek egysége, egymásban leveése, a szemlélő gyakorlati érző tehetség vagyis a kedély (Gemüth). Mindamellet az azonban a főlegbi elvhez képest a kettőtől külön álló tehetség, és így különbözik mind az észrehevéstől, mind az ösztöntől, noha a hármat egymással valamint ugyanazonosítani, úgy egymástól külön szakasztani lehetetlen-ség. A mennydörgés hallása észrehevés vagyis érzés, az ugyanakkor bennem származott isteni félelem pedig kedély. A zene hangjának hallása érzés, az akkor bennem fölbuzduló öröm, vidámság pedig kedély. A kedély tehát vegyület az észrehevés és ösztönből. A zene hallásából származott kedélyem ugyanis a mennyiben kedvesen esik nekem, annyiban részese az észrehevésnek; a mennyiben pedig kívánom közelebről hallgatni, annyiban részese az ösztönnek. Megjegyezzük azt is, hogy valamint az észrehevés és ösztön lehet kedves és kedvetlen, vagyis vonzó és eltaszító: úgy ezek vegyületének, a kedélynek is kétfélének kell lenni, t. i. vonzónak és eltaszítónak, jó kedélynek, rossz kedélynek (Lust, Unlust).

A kedélyben ritkán lehet egyensúlyban az észrehevés és

ösztön, hanem hol egyik, hol a másik bir túlsúlylyal. Ha a kedélyben az észrevevés bir túlsúlylyal, akkor a kedély neveztetik önérzelemnek (Gefühl), itt tehát a beható tehetség szerepel. Ha pedig a kedélyben az ösztön bir túlsúlylyal, akkor a kedély neveztetik önmunkásságnak (Handeln); ebben pedig látnivaló, hogy a kiható tehetség szerepel. Az önérzelemben a kedély inkább bensőleg, az önmunkásságban pedig külsőleg nyilatkozik. Innen van, hogy könnyebb az embert cselekedeteiből megismerni, mint érzelmeiből. (Lásd a negyedik ábrát.)

11. §. *Másik vagy felső alakja a léleknek, vagyis az öntudó lélek. — Szellemi kör. —*

Öntudó léleknek nevezzük — mint már fölebb is említve volt — a léleknek azon állapotát, azon alakját, midőn a lélek az érző lélek által a külvilágról gyűjtött képletekre, és a már bennünk lévő gondolatképekre, tehát a belvilágra viszonyulva munkálkodik, mely munkálkodás kizárólagosan gondolkozásnak neveztetik. Ilyenkor tehát a lélek a külvilágtól magát elvonva, a külérző eszközöket nem használva munkálkodik, vagyis gondolkodik. Így gondolkodik az orátor, midőn a kiadott alapigazságról chiát akar készíteni, stb.

A léleknek ezen alakjában is feltűnnek a három alapterhetségek. Még pedig a beható tehetség úgy tűnik fel, mint *szemléleti ész*, a kiható tehetség mint *gyakorlati ész*, a ki-beható tehetség pedig mint *szemléelő-gyakorlati ész*. (Lásd az 5-dik ábrát.)

12. §. *Gyakorlati ész, vagyis bölcs akarat.*

Azon tehetsége a léleknek, miszerint tudva cselekszik valamit, neveztetik gyakorlati észnek; ennek eredményei tehát a cselekedetek. Az ösztön ennél fogva abban különbözik a gyakorlati észről, hogy az vakon, csak homályosan érezve, ez pedig okoknál fogva és tudva cselekszik, munkálkodik.

A gyakorlati észben ismét mind a három alapterhetség feltűnik melleleg. A gyakorlati ész mint kiható tehetség neveztetik akaratnak, mint beható tehetség szabad akaratnak, mint ki-beható tehetség gyakorlati észnek vagy bölcs akaratnak. (Lásd a 6-ik ábrát.)

a) Az akaratnak indító okai, cselekvésre határozói inkább külsők, tapasztalatiak, viszonytól függők, és így cselekvényei feltételesek, p. o. az erényt követi az ember, mert jutalma van; a mérget nem kell megenni, mert öldököl; a szükkölködőnek adakozni kell, ha neki hasznára van.

b) A szabad-akaratnak indító okai, cselekvésre határozói inkább belsők, szemléletiek, észből közvetlenül folyók, tehát viszonytól nem függők, föltételtelenek, p. o. az erényt követni kell nem következményeiért, nem jutalomért, hanem magáért az erényért; a szabad-akarat azt mondja: minden jó, mit Isten teremtett, és így használni kell még a mérget is; a szükkölködőnek mindig adakozni kell, mert azt az ész parancsolja.

c) A böles akaratnak indító okai, cselekvésre határozói mind külsők mind belsők, mind tapasztalatiak mind szemléletiek, és így részint függenek viszonyoktól* részint nem, vagyis a böles-akarat a külső és belső indító okokat összehasonlítva egymásra viszonyítva, a viszonyt egységben fogja föl s úgy adja ki a parancsot, úgy mondja ki az igazságot, a cselekedni valót. A böles-akarat tehát azt mondja: kövesd az erényt magáért és következményeiért; használd a mérget kis mértékben, mert kis mértékben némely betegségekben jó; adakozz a szükkölködőnek, ha neki hasznos és az ész helyben hagyja.

Látnivaló tehát, hogy a böles-akarat az akaratnak és szabad-akaratnak indokait viszonyítja egymásra, s a kettőből következteti az igazságot s aképen cselekszik; a ki eképen cselekszik, az nevezetik életbölesnek. A böles-akarat e szerint föltételeesen föltétlenül parancsol. P. o. hogy az erényt mindig gyakorolni kell, ezt föltétlenül parancsolja: mert látja, hogy a tapasztalás nem mond ellene az elméletnek, vagyis az akarat indokai nem ellenkeznek a szabad-akarat indokaival; az adakozást pedig föltételeesen parancsolja, ha t. i. a szükkölködőnek hasznára van. (Lásd, Lindemann, §. 242, 243, 244.)

A gyakorlati ész lévén forrása az ember jogainak is, innen lehet tudni azt is, hogy:

A szabad-akarat jogot ad föltétlenül, az akarat feltételeesen adja azt, a böles-akarat pedig föltétlenül és feltételeesen. P. o. a szabad-akarat azt mondja: minden embernek van joga az álladalom jótéményeihez, az akarat így szól: csak akkor van joga, ha kötelességeit teljesíti; a böles-akarat pedig azt

mondja: néha akkor is van joga, ha kötelességeit nem teljesíti, p. o. ha nyomorék, néha pedig akkor sincs, ha azokat teljesíti, p. o. ha zsidó, ha kiskorú, ha büntetett; vagyis a szabad-akarat úgy nézi az embert e tekintetben mint embert, az akarat úgy nézi mint polgárt, a böles akarat pedig úgy nézi mint embert és polgárt, azaz a társaságban viszonyban mint embert.

Hogyha már a gyakorlati észben nyilatkozó három fő tehetséget alanyi és tárgylagos tekintetben is ki akarjuk mutatni, úgy igen természetesen azt állítjuk hogy:

a. Alanyi tekintetben az akarat *figyelő*, a szabad-akarat *fölfogó* vagy *észrevevő*, a böles-akarat pedig a *tovább határozó* szerepet látszik magára öltetni.

b. Tárgylagos tekintetben pedig az akarat a *viszonysági*, a szabad-akarat a *magasági*, a böles-akarat végre a *viszonymagasági* tehetséggel van fölrüházva. Igaz is, mert p. o. a szabad-akarat az erényt magában s magáért tartja követendőnek, az akarat az erényt a jutalomért becsüli, a böles-akarat pedig az erényt magában is helyesli önbecséért, de egyszersmind a jutalmat is tekintetbe veszi.

Jegyzet. Midőn azt állítom, hogy a gyakorlati ész három alakja szab elölkbe erkölcsi és természeti törvényeket, egyszersmind alatta értem, hogy ezeket a szemléleti vagy elméleti észszel kezet fogva cselekszi; mert szerintem a szemléleti ész a gyakorlatit, s ez viszont amazt tökéletesen áthatja minden munkásságban amaz elv szerint, hogy a három fő tehetséget egymással sem nem ugyanazonosíthatom, sem egymástól külön nem választhatom, külön nem gondolhatom. Innen van, hogy tudjuk akaratainkat s akarjuk tudatainkat, ösmereteinket. — Hibázott tehát Kant, midőn az erkölcsi törvények szerzőjének s az Isten létele felől meggyőzőnek kizárólagosan csak a gyakorlati okosságot tartotta, tanította.

13. §. *Szemléleti vagy elméleti ész.*

Ez azon tehetsége a léleknek, miszerint a lélek az ő öszszes munkásságának eredménye fölött elvontan vizsgálódik, gondolkozik; ennek eredményei a gondolatok vagy esméretek, tudalom. A szemléleti ész a szemléleti érző tehetségtől abban különbözik, hogy emez a küldolgokról közvetlenül, amaz pedig közvetve kapja az ösmeretet. Az elméleti ész a földolgozni

való anyagot a szemléleti érző tehetségtől veszi át s viszi tökéletességre. Az érző lélek a külvilággal, az öntudó lélek pedig az érző lélekkel van polaritásban.

A szemléleti észben ismét feltűnik melleleg a léleknek három alaptehetsége. Nevezetesen pedig a szemléleti ész mint beható tehetség nevezetik *okosság*nak, mint kiható tehetség *értelem*nek, mint ki-beható pedig *szemléleti* vagy *elméleti ész*nek vagyis *bölcs-ész*nek. (Lásd a 7-ik ábrát.)

a. Okosság.

Az okosság a tárgyat vagyis az arról való gondolatot *egységben, magaságban*, tehát minden más dologhozi viszony nélkül fogja fel. Az ily gondolat nevezetik fogalomnak (Begriff). Ez így történik: az okosság bizonyos együvé tartozó jegyeket, alkotó részeket összeköt, s mint egységet gondolja. Innen az okosság összekötő tehetségnek is nevezethetik. Így p. o. ezen jegyeket: ág, törzsök, levél, összeköti — s előáll a fa fogalma.

Azonban minthogy a beható tehetséget úgy is lehet és kell nézni, mint egymásbaniség felé törekedő képességet: ebből következik, hogy az okosság a tárgyak jegyeit mindig magosabb magosabb egységben törekszik összekötni, míg végre a legfelső fogalomban egyesíti, ezen legfelső fogalom az Istenről fogalom; és én egyedül csak ezen legfelső fogalmat nevezem ideának, eszmének. Az okosságot tehát úgy is kell néznünk, mint a léleknek analtikai tehetségét.

b. Értelem.

Az értelem a tárgyat vagyis az arról való fogalmat nem magában, hanem más fogalomhoz vagy fogalmakhozi *viszonyban* fogja fel. Midőn az értelem a fogalmakat egymáshoz viszonyítja, akkor ítél. Az értelmet tehát lehet ítélő tehetségnek is nevezni. P. o. vannak ezen fogalmain: arany és súly, ha ezeket egymáshoz viszonyítom, ezen gondolat vagyis ítélés támad belőle: az arany súlyos.

Az értelem mint egymásonkivüliiségbe törekedő potentia az okossággal ellentétes munkássággal bíró tehetség lévén, midőn az okosság a jegyeket összeköti: akkor az értelem a jegyeket vagy fogalmakat kibontja, szétszedi, elrendeli. Innen az értelmet szét- vagy kibontó tehetségnek is lehet nevezni (*facultas synthetica*).

1. *Jegyzet.* Az értelem ugyan ellentétes munkásságu tehetség az okossággal, mindazáltal a kettőt egymás nélkül még csak gondolni sem lehet, a kettő szüntelen együtt munkálkodik, csak hogy egyszer egyik, másszor másik viszi a fő szerepet. Nevezetesen az értelem midőn ítéletet készít, ott van jelen az okosság is, a mennyiben az egymásra viszonyított fogalmakat ő köti össze vagy pozitív vagy negatív kapcsolattal. Hasonlóképen midőn az okosság fogalmat készít, mindig ott van titokban az értelem is, mert a jegyeket előbb az értelem szedi szét s rendezi el észrevétlenül, hogy az okosság összeköthesse azokat egységbe. Egy szóval amaz kibont, emez összeköt, amaz magában, ez viszonyban fogja föl a tárgyat.

2. *Jegyzet.* A fogalmakra és jegyekre nézve jegyezzük meg, hogy ezek tulajdonképen egyet jelentenek: mert minden fogalom a felsőbb fogalomhoz képest csak mint jegy, mondomány, alkatrész vagy mozzanat tűnik fel, p. o. ebben a fogalomban: *folytonosság*, jegyek a rövid és hosszú. Ezen felsőbb fogalomban pedig: *mennyiség*, csak jegyül tűnik fel a folytonosság. Egyedül csak az Istenről fogalom nem tűnhetik fel úgy mint jegy, minthogy nálánál nincs felsőbb fogalom: épen azért érdemli hogy ezen utolsó fogalom egyedül mondassék eszmének (idea).

c) Elméleti ész vagy bölcs-ész.

Az mondatott főleg, hogy az okosság és értelem bár ellentétek, mégis egymástól függetlenül nem munkálkodhatnak, egyik a másik mellett alárendelt szerepet visz: imé a bölcs-észben mindkettő egyensúlyban munkálkodik. A bölcs-ész tehát az értelemnek és okosságnak egysége, de nem ugyanazonsága, mert, mint már többször mondatott, a három fő tehetőség, következésképp az okosság, értelem és bölcs-ész egymástól sem külön nem gondolhatók, sem nem azoníthatók tökéletesen, a három együtt tesz egy organismust, a három együtt tölti be a szemléleti gondolkodás körét.

A bölcs-ész tehát azon tehetsége a léleknek, miszerint a lélek a viszonyokat ismét egységben, magaságban, de felsőbb egységben fogja fel, s a felsőbb egységeket ismét felsőbb viszonyban gondolja, vizsgálja, s így tovább. Ezen munkásság nevezetetik okoskodásnak, vagy következtetésnek, észlelésnek, az eredmény okoskodmánynak vagy észleletnek (syllogismus),

sőt sokszor elvnek (principium). Az okosság tehát készíti a fogalmakat, az értelem azokat viszonyban fogja fel vagyis a fogalmakat egymáshoz viszonyítva itéleteket készít; a bölcsész pedig ezen viszonyokat vagyis itéleteket ismét egymáshoz viszonyítja s magasabb egységben fogja föl. P. o. az okosság-nak vannak ezen fogalmai: ember, Kájus és halandó. Az értelem ezen fogalmakból ezen két viszonyt vagy itéletet hozza létre: Kájus ember, és az ember halandó. A bölcsész pedig ezen két viszonyt vagy két itéletet ismét egymáshoz viszonyítja, s ezen új felsőbb rendű viszonyt egy felsőbb egységben köti össze = Kájus halandó, vagy másképen szólva a két viszonyból vagy két itéletből ezen új itéletet vagy felsőbb rendű fogalmat következteti: Kájus halandó. A bölcsész tehát össze is köt szét is bont, benne megvan mind a synthesis mind az analysis, ő az összes gondolkozásnak mintája, ő a tárgyakat, fogalmakat egységben vagy magaságban is, de egyszermind viszonyban is föl tudja fogni.

1. *Jegyzet.* Az eddigiekből láthatni, hogy nem csak egyes dologról való gondolatot lehet fogalomnak nevezni, p. o. alma, állat, hanem több egymással viszonyban lévő itéleteknek egységben, magaságban fölfogása is fogalom; és ezen fogalmak minél magasabbak, annál inkább elvekül, okfőkül nézethetnek: a honnét a bölcsészt elvkészítő tehetségnek is lehet tartani (facultas principiorum). Így pl. ezen itélet: a lélek halhatatlan, vagyis ezen gondolat: lélek halhatatlansága, nem egyéb mint oly fogalom, mely több itéleteknek (p. o. az ember lelkének célja a tökéletesedés, a lélek a tökéletességet e földön el nem éri, stb.) egymáshoz viszonyításából fogatott fel egységben; s ezen fogalom, azaz a lélek halhatatlanságának fogalma sok gondolatoknak szolgál elvül.

2. *Jegyzet.* Hogy a syllogismusban mind az analysis mind a synthesis jelen van, már csak abból is bizonyos, hogy az itéletek fogalmakból (= összekötés), a syllogismus pedig itéletekből (= szétbontás) áll. Különösen pedig a major és minor propositio szétbontás, a záradék pedig összekötés, a mennyiben t. i. itt új fogalom (= Kájus halandó) létesíttetik.

14. §. *Az értelem, okosság és bölcs-ész közti viszonyról különösen.*

Ha ezen három tehetséget alanyi és tárgylagos tekintetben is ki akarjuk fejezni: úgy találjuk hogy

a) Alanyi tekintetben az értelem figyelő, az okosság fölfogó, a bölcs-ész pedig tovább határozó tehetség.

Ugyanis — mint fölebb láttuk — az értelem a tárgyakat egymáshoz viszonyítja, a viszonyítás pedig annyi mint meghatározás. Nevezetesen minden meghatározásnak magába kell foglalni a legközelebbi nemet és a fajkülönbséget, azaz ha valamely tárgyat meg akarok határozni, ki kell mutatni ennek egy más tárgygyali ugyanazonságát s egyszermind attól való különbözését, ez pedig csak viszonyítás által lehetséges. P. o. ha a kutyát meg akarom határozni, a négylábu állathoz kell viszonyítani s a közöttüki ugyanazonságot azaz megegyezést és különbözést ki kell mutatni. E szerint a kutya oly négy lábu állat, mely ugat. A kutya tehát négy lábánál fogva minden négylábu állattal megegyezik, ugatásánál fogva pedig mindeiktől különbözik.

Innen bizonyos, hogy a viszonyítás, meghatározás, figyelés nélkül meg nem történhetik, sőt viszonyítani, meghatározni annyi mint figyelni.

Csak miután figyelemmel van viszonyítva, meghatározva valamely tárgy, akkor lehet azt fölfogni, megérteni az okosságnak. Az értelem tehát csak elkészíti a tárgyat arra, hogy azt az okosság fölfoghassa, megérthesse. Az értelem csak értés eleme, az okosság a megértő és egységben fölfogó. Innen van hogy az oly tárgyat nem érthetjük meg, nem foghatjuk fel, melyet nem tudunk máshoz viszonyítani; értésnek csak ott van helye, hol viszonyítás lehet. Sőt akkor is hiányos az értés, ha a meghatározásban vagy a megegyezés, vagy a különbözés kimutatása hiányzik. Innen van, hogy az Istent teljesen nem érthetjük, nem foghatjuk fel, mert nincs oly dolog, melyhez az értelemnek tökéletesen viszonyítani lehetne; de azért nem kell gondolni, hogy a mit nem érthet, föl nem foghat az okosság, az nem léteznék; épen ezzel csalja meg magát sok kételkedő. A felsőbb fogalmak közül igen sok van, miket nem vagyunk tudományunk eddigi álláspontjánál fogva képesek más tárgyakhoz, más fogalmakhoz határozottsággal és világo-

san viszonyítani, ugyanazért nem érthetjük meg, de azért lételeokról semmiképen nem kételkedünk, ha t. i. a böles-ész az ő tovább határozó tehetsége által azokat a lentebbi fogalmakból, viszonyokból törvényszerűleg következtette. Igy p. o. a végetlenség fogalmát, irrationalis számokat nem értjük tökéletesen, de azért lételeokról senki sem kételkedik.

Az értelem tehát figyelmetesen meghatározza viszonyítás által a tárgyakat, az okosság pedig azt fölfogja, megérti vagy fogalomba önti; a böles-ész még itt meg nem állapodik, hanem mint tovább határozó tehetség törekedik a fogalmat még jobban megérteni, nagyobb világosságra hozni, hogy ezt elérhesse, a már lentebbi viszonyokból előállott fogalmat más fogalmakkal hozza újra viszonyba, s e felsőbb rendű viszonyt újra még felsőbb egységben fogja fel, s érti meg. De kérhetőné valaki, hogy ezen felsőbb viszonyok s egységek készítésével más, az értelemtől és okosságtól különböző tehetségek foglalkoznak-e? Épen nem, sőt itt is csak a fentebb említett értelem és okosság működik, a böles-ész serkenti azokat a tovább határozásra, a gondolatok tökéletesítésére. Ezen három tehetség — mint sokszor mondók — egymástól elváhatlan. Innen van aztán, hogy a böles-ész a gondolatok tovább határozásában nem csak analitikai hanem synthetikai úton is tud haladni; mondományokból ki tudja keresni az alanyt, és az alanyból ki tudja fejteni a mondományokat. Természetes dolog, hogy midőn analitikai úton halad, akkor az okosság, midőn pedig synthetikai útat követ, akkor az értelem viszi a fő szerepet. Értelem és okosság — mint már sokszor említők — minden munkásságban együtt vannak, de tudni kell, hogy megfordított viszonyban, azaz a hol az okosság pozitív munkásságban nyilatkozik, ott az értelem negatív szerepben van jelen, és megfordítva. A mit az okosság összeköt, azt az értelem azonnal igyekszik kibontani; a mit az okosság egységbe foglal, az értelem azt tüstént viszonyba akarja helyezni, és megfordítva: okosság és értelem egymásnak kölcsönösen anyagot szolgáltatnak a feldolgozásra. A gondolkodás, a tovább határozás e nélkül lehetlenség volna.

b. Tárgylagos tekintetben az okosság magasági, az értelem viszonyosági, a böles-ész pedig viszonymagasági tehetség a szerint, a mint az okosság a tárgyat magában, az értelem

pedig viszonyban, a bölcs-ész végre a viszonyt magában vagy felsőbb egységben, s ezt ismét viszonyban képes fölfogni, gondolni. Láttuk már azt is fölebb, hogy ha a tárgy magában gondoltatik : fogalom; ha viszonyban gondoltoltatik : ítélet; ha végre a viszony gondoltatik magában mint felsőbb egységben : akkor következtetés (Schliessen) vagy észlelet (syllogismus) nevet visel; ezen következtetés eredménye, ha viszony fogatik fel egységben: akkor felsőbb fogalomnak, ha pedig az ily felsőbb rendű egységek, magaságok viszonyban gondoltatnak : akkor felsőbb rendű ítéleteknek nevezetnek. P. o. az okosságnak ezen magában álló fogalmait : *rövid és hosszú*, az értelem ezen viszonyba vagy ítéletbe foglalja : a rövid ellentéte a hosszúnak ; a bölcs-ész ezen viszonyt ezen felsőbb egységbe, magaságba köti össze, gondolja — *folytonosság*. Ezen felsőbb egységet vagy már most felsőbb fogalmát az okosságnak a bölcs-ész az értelemmel ismét viszonyba téteti, p. o. a válatékossal (discretum) s ezen ítélet áll elő : a folytonosság ellentéte a válatékosnak ; ezen felsőbb viszonyt a bölcs-ész az okossággal egy még felsőbb egységben, magaságban t. i. a mennyiség fogalmában fogatja fel, s így tovább. Itt tehát a folytonosság a rövidnél és hosszúnál, a mennyiség pedig a folytonoságnál magasabb fogalom ; mint szintén a folytonosság s válatékosság közti viszony vagy ítélet magasabb, felsőbb rendű a rövid és hosszú közti viszonynál. Azonban ezeknek bővebb tárgyalása a gondolkozás-tanba tartozik, itt csak annyiban említendők, a mennyiben mint tárgyak, midőn gondoltatnak, a gondolkozó lélek tehetségeire befolyással vannak, azokat határozzák munkásságaikban. Ez ugyan másképen nem is lehet, mert ha a mi esmértszerzésünkre, gondolatainkra csak a lélek van befolyással, a tárgyak pedig nem : úgy a mi esmérteink nem lehetnek igazak, valódiak, bizonyosak, úgy a mi ösmeretünk nem subjectivo-objectivum ; az ismeret igazsága ugyanis nem egyéb, mint a a gondolatnak a tárggyali megegyezése.

Jegyzet. Az értelem, okosság és bölcs-ész közti viszonyból kitűnik, hogy e nézet különbözik némi tekintetben az eddigi lélektani nézetektől. E nézetem igazságát akarom itt kivilágosítani.

Legdivatosabbak s legvilágosabbak is a kritika philosophia által létrejött lélektanok. Ezek csaknem mindnyájan

megegyeznek abban, hogy a lélek az ő elméleti és gyakorlati östehetségeit három fokozaton nyilatkoztatja ki. Az elméleti tehetség a legelső fokon érző tehetségnek, a második fokon értelemnek, a legfelső fokon okosságnak vagy észnek nevezetik. 1) Az érző tehetség készíti szerintök a képleteket (Anschauungen). 2) Az értelem készíti több képletek összehasonlításából a fogalmakat (Begriff); p. o. ezen képletekből: ág, törzsök, levél, készül a fa fogalma. Ugyancsak az értelem készíti több fogalmak egymásra viszonyításából az ítéleteket; több ítéletek egymásra viszonyításából pedig készíti az okoskodmányokat (syllogismus). 3) Az okosság mint legfelső fokon álló lelki tehetség készíti az ideákat vagy eszméket, mint a milyenek az Isten, világ, ember, igazság, jóság, erkölcsiség, halhatatlanság, állodalom, egyház stb. eszméi.

Ezen lélektani nézet szerint a fogalmak és ideák közt rendkívüli különbség van. Nevezetesen pedig ezen nézet szerint az mondatik:

a) Hogy a fogalmak feltételesek vagyis végesek, az ideák pedig feltétel nélküliek, tökéletesek, függetlenek (unbedingt) vagyis végetlenek.

b) Hogy a fogalmak a tapasztalásból, az ideák pedig a tapasztaláson kívül meritik tartalmokat.

Szerintem pedig a kritika philosophia által ekkép megkülönböztetett fogalmak és eszmék közt nincs lényeges különbség. Szerintem az általok felállított eszmék nem egyebek, mint felsőbb fogalmak, a fogalmak pedig alsóbb eszmék. Lássuk: igaz-e ez?

1. Az mondatik, hogy a fogalmak végesek, feltételesek; az eszmék feltételtelenek, végetlenek. Ezen hibás állítás onnan származik, hogy a végetlenség, függetlenség fogalmát hibásan értelmezik. Igaz, hogy a végetlent meghatározni ellenmondásnak látszik: pedig épen ellentétéből lehet meghatározni. A végetlenség ellentéte a véges, a mi ennek pozitív meghatározása, az a végetlenség negatív meghatározása. Ha e szerint véges az, mi más dolog által határozatik, más dologhoz viszonyul: úgy végetlen az, mely nem más által, hanem maga által határozatik, magához van viszonya. A végetlen tehát maga határozza magát, magában rejti el végeit, magában rejti el vagy egyesíti ellentéteit. E szerint végetlen az isten, a ki csakugyan

nem más által, hanem maga által határoztatik; őbenne elrejtve egyesül igazság és irgalmasság, melyek nekünk ellenteteknek látszanak. De e szerint végetlen a kör is, mert az is magában rejtje el végeit, határait, sőt végetlenek minden fogalmak a magok sphaerájában. P. o. van ezen fogalmam: folytonosság (continuitas); ez is maga határozza meg magát, magában rejtje el határait t. i. a rövidet és hosszút; csupa lehetetlenség feltalálnom benne akar a rövidet akar a hosszút, azaz azon határt, mely a rövidet a hosszútól elválasztja, mert a folytonosságnak minden pontja lehet rövid is hosszú is, egész a végetlenségig. Rövidhez és hosszúhoz képest tehát a folytonosság végetlen. Rövid és hosszú mint alsó fogalmak vagy alkotó részek, jegyek, a folytonosságban mint felső fogalomban egyesülnek s így hárman együtt tesznek egy totalitást, egy független sphaerát.

Azonban a folytonosságot mihelyt más dologhoz, nevezetesen az ő ellentétéhez, a válatékoshoz (discretum) viszonyítom, azonnal meghatározzák egymást, s mindketten végesekké válnak s mint ellentétek egy felsőbb fogalomban t. i. a mennyiség fogalmában egyesülnek, épen úgy mint a rövid és hosszú egyesültek a folytonosság fogalmában. A mennyiség fogalma tehát ismét végetlen, mert magában rejtje el határait, ellentéteit, t. i. a válatékost és folytonosságot. Ezek tehát a mennyiség fogalmához képest végesek, amaz pedig ezekhez képest végetlen; hárman együtt tesznek egy, a magok körében független totalitást. A mennyiség ismét a maga ellentétéhez viszonyítva végessé lesz, stb.

Ebből láthatni, hogy az alsóbb fogalmak a felsőbbekhez képest végesek, a felsőbb fogalmak pedig az alsóbbakhoz képest végetlenek; a faj a nemhez képest véges, a nem a fajhoz képest végetlen*). Vagyis minden fogalom a maga körében

*) Innen könnyű megfejteti Kantnak antinomiáit, legközelebb pedig azon antinomiáját: *a világ véges, a világ végetlen térben és időben*; mert ha a világhoz képest a tér és idő felsőbb fogalomnak gondoltatik: úgy mértanilag is kimutatható, hogy a világ vagyis a testek vég nélkül oszthatók mind a térben mind az időben, azaz ezek nem határozhatják meg sem a tért sem az időt, de a tér és idő igenis meghatározzák a testeket; azaz a tér és idő végetlenek, a bennök lévő világ pedig véges. — Ha pedig a tért és időt vesszük világnak a bennök lévő dolgokkal együtt, úgy ezeknek felső fogalma a mozgás lévén, a mozgás mindig

végetlen, máshoz t. i. vagy mellérendelt (coordinatum) vagy felsőbb fogalomhoz viszonyítva véges: következésképen a végtelenség is csak relativ fogalom, mert van kisebb végtelenség, nagyobb végtelenség; nevezetesen a mennyiség fogalma nagyobb végtelenség, mint a folytonosság fogalmáé; míg végtére az Istenről fogalom legnagyobb végtelenség, legnagyobb függetlenség (infinitas absoluta), mivel már öt semmi mellérendelt, vagy felsőbb fogalomhoz nem lehet viszonyítani. Hogy pedig valósággal van kisebb nagyobb végtelenség, arról kétségtelenül meggyőző a mértan; kiki tudja ugyanis, hogy $\frac{1}{0} - \infty$, mint szintén $\frac{10}{0} - \infty$, $\frac{200}{0} - \infty$, vagy akármely szám is osztva a végetlen kicsivel annyi mint végetlen nagy, és megfordítva: már pedig, hogy ezen különböző hányadosok nem egyenlők, hanem egyik kisebb, másik nagyobb, egészen bizonyos.

Ezen értelmezés szerint hasonlítsuk már most össze a kritikus philosophusok fogalmait az ő eszméikkel.

Nevezetesen vegyük fel a *folytonosság* fogalmát, és a *világ* eszméjét. Szerintem a kettő közt nincs lényeges különbség, mert mindkettő véges is végetlen is. A folytonosság véges a mennyiséghez mint felsőbb fogalomhoz képest, végetlen pedig a rövidhez és hosszúhoz mint alárendelt fogalmaihoz képest. A világ fogalma az alárendelt egyes tapasztalati tárgyakhoz képest végetlen, de a fölötte álló fogalomhoz, a térhez (mert abban lenni állittatik), akar pedig az időhöz képest véges. Nem felejtvén azonban, hogy a tér és idő is egy, míg felsőbb fogalomhoz, p. o. az istenhez képest végesek (őáltala teremtettek).

És így valamint minden fogalmak, úgy az eszmék is feltételesek is, feltételtelenek is, csak egyedül maga isten általános feltétlen (unbedingt).

meghatározza akar a tért akar az időt a bennök lévő dolgokkal együtt, — mozgásból ítélhetjük megitudnivaló mind a tér mind az idő nagyságát — a tér és idő pedig a bennök lévő dolgokkal együtt soha meg nem határozhatják a mozgást, vagyis soha végét nem érhetik a mozgásnak, azaz, nincs oly pont a világon, mely mozgás nélkül volna. E tekintetben tehát a tér és idő a bennök lévő dolgokkal, vagyis a világ véges, a mozgás pedig végetlen. — Ugy látszik, hogy a lélek tiszta mozgás: és így a világot túléli. — Még jobban kitünik pedig a világ végessége mind a térben mind az időben, ha legfelsőbb fogalomhoz, istenhez viszonyítjuk.

E szerint az úgynevezett eszmék (ideák) nem egyebek, mint alsóbb fogalmaknak vagy ítéleteknek egymáshoz viszonyából kiemelt és egységben, magaságban fölfogott felsőbb fogalmak. Így emelkedett ki az ismeret igazságának fogalma ezen ítélethől: a gondolatnak meg kell egyeznie a maga tárgyával. Hasonlóképen a tökéletesedésnek, az ember lételének és céljának fogalmait ha az értelem egymáshoz viszonyítja, akkor az okosság ezen viszonyt ezen felsőbb fogalmi egységben fogja fel: halhatatlanság.

Épen abból, hogy az alsóbb fogalmak a felsőbb fogalmakhoz képest végesek: következik, hogy fokonként az alsóbb fogalmak a felsőbb fogalmaktól mint elvektől függenek, azokban gyökerézik igazságuk, a felsőbbekkel szoktuk bizonyítani az alsóbbakat. A honnan a felsőbb fogalmakat, mint a melyekben az alsóbbakhoz képest bizonyos tökély látszik, szabályozóként, mintákként, elvekként szoktuk használni az alsóbb fogalmak fejtegetése körül; ugyanazért a felsőbb fogalmak mintafogalmaknak (Muster-Begriff) is neveztetnek. Azok mutatják meg nekünk, miképen kell valamit értenünk, gondolnunk, fölfognunk, meghatározni, cselekedni. Ime a kritikus philosophusok ideái nem egyebek ezen mintafogalmaknál. Ily mintafogalmak a mértanban az axiomák, a gondolkozásban a gondolkozás fő törvényei, fő elvei, az erkölcsben az erkölcsi fő szabályok, stb.

2. Azt mondják továbbá a kritikus philosophusok, hogy a fogalmak a tapasztalásból, az ideák pedig a tapasztaláson kívül merítik tartalmukat.

Ezen utóbbi állítás valóságos csalódás, mert az eszmék is nem másunnak, hanem a tapasztalásból merítik tartalmukat.

A tapasztalás ugyanis kétféle: külső és belső.

Külső tapasztalása van az érző léleknek az érző eszközök által a rajtuk kívüli világról közvetlenül s ezen tapasztalásnak eredményei a képletek (Anschauungen).

Belső tapasztalása van az öntudó léleknek a képletekről közvetlenül, tehát a külvilágról közvetve. Ezen belső tapasztalás abban áll, hogy az öntudó lélek az ő tehetségeivel a képleteket egymáshoz viszonyítja, s ezen viszonyokból ismét magasabb egységeket, s ezekből újabb viszonyokat, ismét magasabb egységeket emel ki; ezen végnélküli összekötés és szét-

bontás által létre jött törvények, szabályok, elvek, igazságok, fogalmak, ítéletek meglátása, észrevése nevezetük belső tapasztalásnak; ennek eredménye a gondolatok özvege. Látnivaló, hogy a belső tapasztalás a külsőn alapúl, a külső tapasztalásban rejlenek első elemei.

Valamint tehát a fogalmak alsóbb tapasztalati viszonyokból, egyszerűbb ítéletekből, képletek viszonyaiból kiemelkedett egységek, magaságok: úgy az eszmék nem egyebek, mint magasabb — de tapasztalati viszonyokból, fogalmak vagy ítéletek viszonyaiból kiemelt, kihúzott egységek, magaságok. Az eszmék magas fogalmak, a fogalmak alsó eszmék.

Igenis, nincs egy eszme is, mely nem belső vagy külső tapasztalati viszonyokból született volna.

Még az istenség eszméje is — tudniillik az emberi ész előtt — nemcsak a belső, de a külső tapasztalásban is gyökeredzik; s bizonyos dolog, hogy a mint a tudományok haladtával a külső és belső tapasztalati viszonyok felsőbb egységben fogattak fel: úgy emelkedett az istenségről eszme is magasabban. A tudatlan pogány a jóltevő melegnek és világosságnak a földhöz s emberekhez viszonyából készít magának eszmét vagy fogalmat a napistenről. A művelt nép a természet nagyságából, szépségéből, célosságából, rendből, stb. készíti az istenről ideát, sat. Az álladalom eszméje is oly gondolat-egység, mely a lakosoknak, családoknak, nemzeteknek, népnek, fejedelemnek, stb. egymáshoz tapasztalati viszonyából van kiemelve, kivonva, következtetve. Plátó köztársasági eszméje sem született övele, hanem a külső és belső tapasztalásból merített elemekből rakta össze azt.

Ha tehát a fogalmak és eszmék közt nem lényeges, hanem csak fokozatos, relatív különbség van, a mennyiben az eszmék magas fogalmak, a fogalmak alacsony eszmék: úgy az azokat készítő lelki tehetségek sem különbözhetnek egymástól. Ezen állításnak igazságát támogatják azon legújabbkori lélektanárok, kik az értelemnek (Verstand) és okosságának (Vernunft) lényegesen és fokozatosan elszigetelt munkásságai-
ból sok antinomiákat látnak kifolyni.

15. §. *A szemléleti és gyakorlati ész egymásközi viszonyáról.*

Ezek egymástól sem külön nem választhatók, sem egymással nem ugyanazonosíthatók tökéletesen. Ugyanazért egyik a másiknak munkásságát feltételezi, egyik a másikat elősegíti, a mellett hogy egyik a másikkal ellentétben munkálkodik.

E szerint a gyakorlati ész mint kiható tehetség, a szemléleti észnek gondolatait, mintafogalmait rajtunk kívül létesíteni, a szellemit megtestesíteni törekszik; a szemléleti ész pedig, mint beható vagy benmaradó tehetség a gyakorlati észnek létesítményeit mindig magasabb magasabb fogalomba önteni, és így tökéletesíteni, a reált idealizálni törekszik.

a) A gyakorlati ész a szemléleti észnek gondolatait részint más emberekben, subjectumokban, részint az embereken kívül, objectumokban igyekszik létesíteni, megtestesíteni.

α. Emberekben megtestesült szellem vagy gondolatok a nyelv vagy beszéd, a különféle tudományok, erkölcsiség, vitézség, erényesség, vallás, stb. Mi történik tanítás, nevelés, stb. által. Ily, az emberekben a megtestesített szellem az egész pogány mythologia.

β. Embereken kívül megtestesült gondolatok a könyvek, a különféle gyárak, intézetek, álladalom, egyház, külső istenítisztelet, stb. Ily megtestesült gondolatok a pogányoknál a bálványok, áldozatok, mint szintén az égyiptomi csúcsoszlopok.*)

b) Az elméleti ész nem elégszik meg soha a gyakorlati ész létesítményeivel, hanem azokat szüntelen tökéletesíteni, a gondolati tökélyhez tapasztalás, elmélkedés által közelebb közelebb vinni törekszik. Ennek eredménye a tudományok tökéletesedése, az emberi nemnek művelődése, az állodalomnak jobban jobban szervezése, az igaz istennek mindinkább való megismerése, felvilágosodottságnak, polgárosodásnak, mesterségnek, kereskedésnek, iparnak, stb. folytonos előre haladása.

16. §. *Szemléző gyakorlati ész.*

A szemléző gyakorlati ész a szemléleti és gyakorlati ész **egysége**: ugyanazért oly tehetsége a léleknek, miszerint a gondolatokat akarja, az akaratokat gondolja, a fogalmakat reali-

*) Egyébiránt az egész természet minden égi testekkel együtt **nem** egyéb, mint megtestesült gondolatrendszer, de **nem** az embernek, **hanem** az istennek gondolata.

zálja, a realét idealizálja, fogalmazza. Az érzelmi tehetség csak vakon érezte az észrevételt és ösztönt, a szemlélő gyakorlati ész pedig világosan, alaposan érti, tudja, akarja a szemléleti és gyakorlati ész munkásságait, s öntudalmasan határozza el magát a további munkásságra stb.

A szemlélő-gyakorlati észben is feltűnik a lélek három eredeti fő tehetsége. Nevezetesen ha benne a gyakorlati ész lép túlsúlyra, akkor a szemlélő-gyakorlati ész, mint kiható tehetség, nevezetetik lelkiisméretnek. Ha a szemléleti ész van túlsúlyban, akkor a szemlélő-gyakorlati ész mint beható tehetség nevezetetik öntudalomnak vagy tudalomnak. Ha pedig a szemléleti és gyakorlati ész egymás közt egyensúlyban vannak, akkor a szemlélő-gyakorlati ész nevezetetik tulajdonképeni szemlélő-gyakorlati észnek, vagy bölcs tudalomnak. (Lásd a 8-ik ábrát.)

Jegyzet. A tudalom (Bewusstseyn) általában véve azon képessége a léleknek, miszerint az valamely dolgot a másiktól megkülönböztetve egységben, magaságban fog fel vagy gondol és ért meg. Az öntudalom vagy öntudat (Selbstbewusstseyn) pedig azon képessége a léleknek, miszerint magát minden más dologtól megkülönböztetve mint egységet, magaságot ($\tau\omicron$ $\epsilon\gamma\omega$) gondolja. Elvontan pedig az öntudat nem egyéb, mint a tiszta *én*-nek a tiszta *nem-énneli* egysége, mint ezt „Egy kö az egyezményes philosophia templomához“ című értekezésben bőven kifejtettem.

1. *A lelkiisméret mint alanyi tekintetben figyelő, tárgyilagoss tekintetben viszonyosági tehetség.*

Ez a szemléleti ész gondolatait a gyakorlati ész munkásságaival viszonyba teszi, viszonyítja s figyel, ha vajjon a gyakorlati ész a szemléleti ész mintafogalmai szerint, nevezetesen az igazság, jóság, szépség, halhatatlanság, isten, ember, stb. fogalmai szerint és a gyakorlati ész szabályai szerint akart-e, cselekedett-e, és vajjon a szemléleti ész is híven fogalmazza-e a gyakorlati ész létesítményeit, s követi-e a gondolkodás törvényeit s ugyancsak saját mintafogalmait szeme előtt tartja-e vagy nem?

Ha igen: úgy helyben hagyja s buzdítja a lelket a további munkásságra; ha pedig a szemléleti és gyakorlati ész nem összehangzólag munkálkódnak, kárhóztatja, vádolja, s mintegy útba igazodni ösztönzi a lelket.

2. *Az öntudalom vagy tudalom mint alanyi tekintetben fölfogó, tárgylagos tekintetben magasági tehetség.*

Az öntudalom vagy tudalom a lelkiösméret viszonyításait egységben, magaságban fogja fel, vagyis világosan érzi, tudja. Ezen egységeken fölfogás, világos érzés vagy tudás szüli a lélekben a megelégedés, nyugalom, boldogság, igazság, öröm, szeretet, becsület, önlétel, önmunkásság, öncél, erkölcsiség, tudomány, szabadság, továbbá nyugtalanság, bánat, boldogtalanság, erkölcstelenség, tudatlanság stb. tudatos érzését. Egy szóval, az öntudat a lelkiösmeret munkásságait világosan érzi, érti; amaz mintegy szenvedő, emez mintegy cselekvő tehetség.

3. *A szemlélő-gyakorlati ész vagy bölcs tudalom mint alanyi tekintetben tovább határozó, tárgylagos tekintetben viszonymagasági tehetség.*

A bölcs tudalom az öntudalom egységeit azaz tudalmait és a lelkiösméret viszonyítványait ismét egymáshoz viszonyítván s felsőbb egységben fogván fel, a lelket a további munkásságra s tudásra határozza. Nevezetesen ha látja, hogy az öntudat a lelkiösméret viszonyításai következtében szomorú, levert, nyugtalan, vagy pedig vidám, derült s megeledegett stb.: a szerint határozza el és serkenti a lelket az öröm további élvezésére, vagy pedig a megjobbulásra, sőt a körülményekhez képest az elomlásra, ha t. i. vagy a lelkiösméret hibásan viszonyított, vagy az öntudat a lelkiösméret viszonyításait hibásan fogta fel; tovább határozza a lelket a szeretet munkásságára, a becsületszerzésre, dicsőség után törekedésre, vallásos buzgóságra, erényességre, t. i. mind emberi, mind polgári, mind vallási kötelességeink teljesítésére, vitézségre, tudományos vizsgálódásra stb. egy szóval tökéletesedésre.— Vagyis tovább határozza a szemléleti ész a gyakorlati ész munkáinak tökéletesebb fogalmazására, a gyakorlati ész pedig a szemléleti ész fogalmainak tökéletesebb akarására, létesítésére, megtesztetésére; ugyancsak a lelkiösmeretet tovább határozza, ösztönzi a szemléleti és gyakorlati ész munkáinak minél hűvebbeni egymáshoz való viszonyítására, az öntudatot pedig ösztönzi a lelkiösméret viszonyításainak minél tökéletesebben való fölfogására, megtudására.

17. §. Harmadik vagy középső alakja a léleknek, vagyis a képzelő vagy ébredő lélek = phantasia. Nevezhetni széles értelemben költői léleknek is = érzék-szellemi kör.

Már fölebb említve volt, hogy a képzelő lélek oly alakja a léleknek, miszerint nemcsak a kül-, hanem a belvilággal is viszonyban áll s munkálkodik, s mintegy a két sarkot t. i. az érző és öntudó lelket összeköti, magában egyesíti. Ugy látszik tehát, hogy ezen harmadik alak a középpont, ez az alap, ez az embryo, s ebből ságárzik egyfelé (kifelé) az érző lélek mint anyagi sarok (polus), másfelé (befelé) pedig az öntudó lélek mint szellemi sarok, ő pedig mondhatni anyagi és szellemi sarok egyszersmind olyformán, hogy benne egyiket a másiktól sem külön szakasztani, sem ugyanazonosítani nem lehet tökéletesen.

Már Aristoteles azt mondotta, hogy a phantasia a gondolkozó és érző lélek közt közbül áll. Lindemann pedig azt állítja, hogy a phantasia a lélek és test közt van, a kettőnek egysége. Herder állítása is hasonló ezekhez.

Mint hogy már a test inkább a téri, a lélek, a szellem inkább az idői viszonyokban, alakokban fejlődik: következik, hogy a képzelő lélek mind a két alakot egyformán magára ölti; vagyis mind a téri, mind az idői viszonyokban fejlődik, munkálkodik*). Ugy de az idő és tér együtt okozzák a mozgást, vagyis az idő és tér egysége mozgás: tehát nem csuda, ha a phantasia oly mozgékony, oly eleven szokott lenni. Épen így mivel a világosság megfelelően a beható tehetségnek ábrázolja az öntudó lelket, a sötétség megfelelően a kiható tehetségnek ábrázolja az érző lelket, a phantasia pedig megfelelően a kiható tehetségnek ábrázolja a színt — nem csuda, ha a phantasia világa oly színes, képes alakban jelenik meg.

Innen látnivaló, hogy a képzelő lélek a léleknek ősalakja, s az emberiség lelki munkássága kezdetben leginkább csak a

*) Hogy a téri viszonyokban munkálkodik, eléggé mutatja az, hogy a testre rendkívül nagy hatást gyakorol. 1853-ik évben Newyorkban egy kis leány az ablakban állván, az ott közellevő juharfára bámúlt, s az akkor lesújtott villántól megrettenve, a fának képe lenyomódott a leány testére tökéletesen. Ezt egyedül a képzelő lélek cselekvé, exaltáltatva a villántól való megrettenés miatt.

képzelő lélek körében ment véghez; mit bizonyít a régiak valása — mythologia, írása — hieroglyph, csillagtana — astrologia, *philosophiája*, erkölcstana = poésis stb.; és csak később, miután a képzelő lélek időről időre tisztábban, tökéletesebben kifejtette két pólusát, t. i. az érző és öntudó lelket, azaz miután a tapasztalati és speculativus ösméret tökéletesült, csak azután jöttek tisztább létre a komoly tudományok. Ezt így tapasztaljuk a jelenlegi műveletlen népeknél, sőt egyes ember életében is. A gyermeki kor még inkább csak a képes és költői előadásokban, mesékben gyönyörködik, és csak későbbben kedveli a komoly tudományokat.

Az eddig mondottakból következik, hogy nemcsak maga a képzelő lélek, hanem annak munkássága is sem külön nem választathatik, sem nem azoníttathatik az érző és öntudó lélek munkásságaival. Valamint tehát azokkal mindig együtt munkálkodik segítőleg, a mennyiben az öntudó lélek elvont gondolatait megtestesíti, érzéki alakba önti, p. o. így önti mintegy érzéki alakba a tértannak, gondolkozástannak, sőt a legmagasabb gondolatoknak is elvont fogalmait, sokszor még magát az istent is, — így segíti önteni szellemi alakba vagy fogalmakba a színnek, hangnak stb. érzéki képleteit: úgy más részről a képzelő lélek munkásságának van külön álló saját köre is, melyet bár nehéz a másik két alaknak munkássági körétől — minthogy azokkal is együtt munkálkodik segítőleg — külön mérni, mindazáltal csakugyan nem lehet amazokéval egynek tartani.

A phantasia a maga körébeni munkásságának tartalmát is szintűgy meríti a külvilágból, az érző lélek köréből, mint a belvilágból, az öntudó lélek köréből. A phantasia saját körébeni munkásságának eredménye mintegy typusa, képes ábrázolója az öntudó lélek saját körébeni munkássága eredményének. Úgyhogy ha az öntudó lélek munkássága eredményét *tudománynak*, akkor a phantasia munkássága eredményét *művészetnek* nevezzük széles értelemben. És ha a komoly tudományok daguerreotypjének a bölcsészetet, úgy a művészetének a költészetet mondhatjuk, a poésis tehát képes philosophia.

18. §. *A képzelő lélek vagy phantasia tehetségei.*

A képzelő lélekben szintúgy mint a léleknek másik két alakjában feltűnnek a léleknek három östehetségei, noha itt a részletes kimutatás sokkal nehezebb.

Nevezetesen a beható tehetség itt úgy tűnik fel mint szemléleti képzelő vagy képlő tehetség (facultas imaginandi et repraesentandi). A kiható tehetség úgy tűnik fel, mint gyakorlati képlő tehetség, vagy teremtő, létesítő képlő tehetség (facultas producendi). A ki-beható tehetség pedig mint szemlélő-gyakorlati képlő tehetség. (Lásd a 8-ik ábrát.)

1. *Szemléleti képlő tehetség.*

Ezen tehetség által a képlő tehetség azon tárgyakat, melyeket vagy az érző vagy az öntudó lélek köréből mint ott már meglévőket, mintegy készleteket merít, bizonyos képben, alakban maga elibe terjeszti s vizsgálja, azokból újabb alakokat készít. Ezen tehetség munkálkodik aluvás alkalmával is és anynyiban álmodó tehetségnek is nevezetethetik.

Ezen tehetségben ismét feltűnnek mellesleg a léleknek mindahárom östehetségei. A kiható tehetség itt nevezetetik tükröző tehetségnek (facultas reproductiva). A beható tehetség alakító tehetségnek (facultas formandi). A ki-beható tehetség pedig szemléleti képlő, vagy tervező tehetségnek.

a) *Tükröző tehetség, mint alanyi tekintetben figyelő, tárgyilagosság tekintetben viszonyosági tehetség.*

Ezen tehetség akar az érző, akar az öntudó lélek köréből meríti munkásságának tartalmát, letükrözi, lefesti, képben előterjeszti azt úgy, mint ott már készen van. Minthogy pedig csak azt lehet letükrözni híven, a mi volt vagy van: innen ezen tehetség méltán nevezetethetik emlékező tehetségnek is, vagy, mint Greguss nevezi, emlének.

b) *Az alakító tehetség mint alanyilag fölfogó, tárgyilagosságági tehetség.*

Ezen tehetség a tükröző tehetség tükrözményét az öntudó lélek bizonyos mintafogalmi vagy pedig bizonyos tapasztalati tárgyak szellemében egy összefüggő egészsze alakítja, úgy terjeszti maga elibe, p. o. így képzel egy esomó felhőből lóalakot, így képzei az isten tökéletességeiből a cherubokat.

Mint hogy már az ily új alak a múlt és jelen viszonyain alapúl: annál fogva ezen tehetséget prophétai vagy jövendölő tehetségnek is lehet nevezni, mivel a jövendő a múltnak és jelennek viszonyaiból alakúl; a jövendő jelen van a múltban és jelenben, de alak nélkül. Cicero is azt mondja, hogy a jövő nem egyéb, mint térbe és időbe nem lépett jelen.

Jegyzet. Hogy a prophétai tehetség valósággal a képzelő lélek körébe esik, azon történeti adatok is igazolják, hogy a jövendölgetés mindig a kevésbbé művelt népeknél divatozik, a hol tudniilik még a phantasia két pólusai nem kifejtettek. A jövendölési divat a zsidók közt is a régi korszakra esik. Az is bizonyos, hogy többet jövendölgetnek a meleg égöv alatt, hol a phantasia elevenebb; ezt igazolják az orakulumok, és jelenleg is szintúgy mint régen a keleti népeknél a jövendölő bölcsék sokasága még a fejedelmi udvaroknál is. Mellesleg legyen itt megemlítve, hogy az ily sejtések, jövendölések bár sokszor nem teljesednek, de azért a jövendölő tehetség az emberben valódisággal bír; még pedig úgy látszik, hogy annál biztosabb a működése, minél kevésbbé van az öntudó lélek kifejlődve, innen az oktalan állatoknál legbiztosabb. Számtalan tapasztalati adatok szólnak fel a sejtés, jövendölés igazságai mellett. Hányszor megsejti, mintegy előre megérzi az ember a maga betegségét, halálát, sokszor két-három ember is egyszerre ugyanazon egy dolgról gondolkozik, sokszor valakit emlegetnek, s azonnal ott terem. Lindemann azt mondja, hogy az ily sejtés (Ahnen) az emberrel vele született, tehát mintegy isten által az emberbe oltatott őstudat a lényegesről, isteniről, igazról, jóról, szépről stb; és ezen őstudat már a gyermekben a körülményekhez képest feltűnik mint egy homályos ösmeret. Innen van, hogy a gyermekek, mint szintén az ezekhez hasonló együgyű emberek (patriáráhák, apostolok stb.) oly könnyen fölfogják az istenről, jóról, igazról, szépről stb. gondolatokat. — Annyi bizonyos hogy, ha valamely jövendőnek minden előfeltételeit, múltban s jelenben alapuló viszonyait tökéletesen kiösmerhetnénk, akkor jövendölésünk tökéletesen beteljesülne. Ezért teljeseedik be a nap- és holdfogyatkozások megjövendölése. A múlt elváhatlan összekötésben van a jövővel, ha azért van a léleknek tehetsége a múltnak megtudására, mit emlékező tehetségnek nevezünk: úgy elmúlhatatlanúl kell tehetség-

gének lenni a jövőnek megtudására is, mit jövendőllő tehetségnek kell neveznünk.

c) *A tervező tehetség mint alanyi tekintetben tovább határozó, tárgylagos tekintetben viszonymagasági tehetség.*

Ezen tehetség az alakító tehetség alakjait viszonyítja a tükröző tehetség tükrözményeihez, ha vajjon van-e közöttük valószínűség, vajjon az öntudó lélek mintafogalmi, vagy pedig a tapasztalati igazságok vétettek-e sinórmértékül az alakkészítésben. Azután ismét több ily alakokat s tükrözményeket egymáshoz viszonyít, s ezen viszonyokat felsőbb egységekbe alakítja, egy szóval újabb meg újabb alakok készítése által tovább határozza, tökéletességre viszi a munkának tervét, rajzát. Ezen tehetségről jegyezzük meg, hogy nemcsak a képzelő lélek saját körében készíti az ily terv szerinti alakokat, hanem az öntudó lélek körebéli tudományok alakjait is ő segíti elkészíteni. — Hiszem, nem felejtjük el, hogy a lélek csak egy, őstehetsége és alakja ugyan három, de azért azok egymástól elválhatlanok, valamint nem azoníthatók.

Stowe Henriette a rabszolgák közt ez életben történt s tapasztalt egyes jeleneteket a tükröző tehetséggel maga elibe terjesztette; alakító tehetségével ezen tükrözményeket a vallás, erkölcsiség, emberiség stb. mintafogalmi szellemében, s a kültapasztalati tünemények téri s idői körülményeihez mérve, egy-egy összefüggő egészekké alakította; tervező tehetségével végre ezen több rendbeli egész alakokat egymáshoz viszonyítva egy nagy egészsze lenni határozta regényének (Tamás bátya kunyhója) tervét.

Fulton a gőzerő nyomását, a víznek, dörzsölődésnek el-lenhatását, a kerekék összefüggését, hajó nagyságát, súlyát stb. a tükröző tehetséggel maga elibe terjesztette; ezekből s ezeknek viszonyaiból a mechanika stb. törvényei, mintafogalmi szerint egységeket alakított, azokat egységben fogta fel külön-külön alakító tehetségével; végre tervező tehetségével ezen egységekből új viszonyokat, új felsőbb, egységi alakokat készítvén, tovább-határozás által tökéletességre vitte a gőzhajó tervét.

Ezen tehetség munkája a nyelv, nyelvészet és styl is.

Jegyzet. A szemléleti képzelő tehetségről, valamint általában az egész phantasiáról jól meg kell jegyezni, hogy mivel

a phantasiának pólusai, azaz határai, korlátai az érző és öntudó lélek, a minthogy azok korlátozzák kicsapongásait, t. i. a kikapasztalás igazságai és az ész törvényei szabnak neki határt: annálfogva csak akkor munkálkodik rendben, ha az öntudó lélek mintafogalmait s tapasztalati igazságokat tartja szeme előtt sinórmértékül, alapszabályúl. Ha pedig ezeket vagy szándékosan, vagy betegség miatt szeme előtt nem tartja: úgy képtelenségekbe csapong ki munkássága, s az embert szintűgy természeti mint erkölcsi, szintűgy testi mint lelki bajba ejtheti. Innen erednek aztán a léleknek sok betegségei, sőt a testnek is nyavalyái, kísértetekről, boszorkányokról s más ilyféle dolgokról agyrémek miatt. A phantasia tehát a mint egy részről a legnagyobb gyönyörködtetője, jóltevője, úgy más részről legnagyobb ellensége lehet az embernek.

2. *Gyakorlati képlő tehetség, teremtő vagy létesítő tehetség, röviden művészeti tehetségnek is mondhatni* (facultas producendi).

Ezen tehetség a szemléleti képzelő tehetség képzetményeit, terveit az emberen kívül létesíteni törekszik.

Ezen tehetségben is feltűnik melleleg még pedig szintűgy alanyi mint tárgylagos tekintetben a léleknek három östehetsége.

Nevezetesen a kiható tehetség itt nevezetik hasznos művészeti, a beható tehetség szépművészeti, a ki- s beható tehetség pedig gyakorlati képlő tehetségnek, teremtő vagy létesítő tehetségnek, egy szóval hasznos szép művészeti tehetségnek.

a) *A hasznos művészeti tehetség* a szemléleti képlő tehetségnek képzetményeit, terveit bizonyos okoknál, viszonyoknál fogva, tehát érdekből, haszonból kívánja létesíteni. Ez készíti tehát a gyáarakat, gépeket, járműveket stb.

b) *A szépművészeti tehetség* azokat minden különös érdek és haszon nélkül, csupán csak azért, mert mintafogalmakból p. o. a szépség fogalmából alakultak a képzetmények, kívánja magán kívül létesíteni. Ezen tehetség munkái tehát a zenészet, festészet, szobrászat stb.

c) *A hasznos szépművészeti tehetség* a másik két tehetségnek indokait egyesíti, egymásra viszonyítja, midőn a szemléleti képlő-tehetség képzetményeit, tervezeteit létesíti. Ezen te-

hetség munkája tehát szerintem a költészet, irodalom, beszéd stb., mint szintén az építészet, kertészet, tánc stb.

Jegyzet. A költészetet rendszeren a szépművészet közé szokták sorozni: de tagadni nem lehet, hogy a költészetnek nemcsak szépnek, hanem hasznosnak is kell lenni.

3. Szemléelő-gyakorlati képzelő tehetség (= hit, sejtés).

Ezen tehetség a szemléleti és gyakorlati képlő tehetség munkáit egymáshoz viszonyítja s azokat egységben fogja fel. Ezen tehetség tehát a másik kettőnek egysége. Ebben is szintúgy feltűnnek — bár nehéz megkülönböztetni — a lélek három őstehetségei mind alanyi mind tárgylagos tekintetben.

Nevezetesen ha benne a gyakorlati képlő tehetség van túlsúlyban, akkor neveztetetik utánzó tehetségnek (kiható tehetség), mivel a gyakorlati tehetség a szemléletinek képzeméneit, terveit utánozza, midőn azokat létesíti. Ha pedig a szemléleti képlő tehetség van benne túlsúlyban: akkor neveztetetik hason vagy ellenszenvnek (beható tehetség). Ha pedig a szemléleti és gyakorlati képlő tehetség egyensúlyban van: akkor lehet talán ügyességnek, zseninek nevezni.

a) *Utánzó tehetség.* Ez viszonyítja a szemléleti és gyakorlati képlő tehetség munkáit egymásra, s amazt emennek hív utánzására serkenti, s ha látja, hogy a mű megfelel a művészeti ideának, azt helyben hagyja s követésre méltónak ítéli; ha pedig nem felel meg, akkor becsmerli.

b) A beható tehetség az utánzó tehetségnek helybenhagyását hasonszenvvel, becsmerlését pedig ellenszenvvel fogja fel stb.

c) *Ügyességgel* vagy zsenivel bír az oly ember, a ki kellőleg meg tudja ítélni a műdarabot, s kellőleg tudja is nyilvánítani a feletti érzelmét, véleményét stb.

Jegyzet. Ezen tehetségnek, sőt általában a képzelő léleknek nagy befolyása van, s roppant szerepet játszik a mi természeti, polgári, erkölesi és vallási életünkben.

A gyermek szüleinek, testvér testvérének, házastárs házastársának, barát barátjának, sőt sokszor még az idegen is — ha húzamos ideig ott lakik — más nemzetnek szokásait, természetét, jellemét *utánzás* által akaratlanul is elsajátítja. Itt alapul a gyermekeknek vagy akárkinek is a rossz társaságban elromlása, a jó társaságban megjavulása, stb.

Még nagyobb befolyása van a hason- és ellenszenvnek (sympathia, antipathia). Ugyanis ezek szülik a szenvedélyeket, indulatokat, örömet, élvet, gyönyört — a szerelmesek, jó barátok, nemzetek stb között. Hasonszenv segíti elő a házasságot, barátságot, mindenféle társulást, szeretetet isten s felebarátaink iránt. Ellenszenv okozza vagy legalább neveli, nagyítja a félelmet, megrettenést, kétségbeesést, utálást, üldözést stb. az emberek között; ezek okai a phanatizmusnak; ezek okozzák, hogy egy lázító tömérdek követőkre talál, vagy pedig az egész sokaság elpártol tőle; egy jó szónok megszámlálhatlan népet meg tud magának nyerni. Egy vitéz a csatában ezer vitézt, egy színész a színpadon számtalan sírót vagy nevetőt csinál. Egy ásitás az egész társaságot ásitásra bírja. A gyenge idegzetűek, ha ájúlást látnak, elájúlnak, ha görcsöt szemlélnek, görcsöt kapnak. Ha a nők valamit megեսudálnak, kisdedeik testén meglátszik annak bélyege. A beteget gyógyítja az orvoshozi hasonszenv, istenhezi bizalom. A Jézushozí hit által a betegek meggyógyultak. A vértanúk a Jézus és tudománya iránti sympathiából készek voltak halált szenvedni. Sympathia szüli a sejtést, hitet; azért lehet bizonyos tekintetben a szemlélő-gyakorlati képlő tehetséget sejtésnek, hitnek nevezni; a mit a képzelő lélek még csak sejt, azt az érző lélek érzi, az öntudó lélek pedig tudja.

Egy szóval a phantasia öl és elevenít, felvidámit és elkomorit. Némely embert a hypokondriába, örülségbe ejt, némely embert pedig sokszor a betegségből babonás módon meggyógyít.

Hogy a phantasiának a mi életünkre roppant befolyása van, még a következőkből jobban kiviláglik; nevezetesen az álom, holdkórosság, elmetébolyodottság nem egyébnak mint a phantasiának munkája.

Láttuk ugyanis főlebb, hogy a phantasia vagyis a képzelő lélek az érző és öntudó léleknek egysége, ősalapja olyformán, hogy az érző lélek egyik (+), az öntudó lélek pedig másik (—) pólusa a phantasiának; a phantasia tehát maga a két pólus egysége, vagyis plus-minus pólus. Vagy pedig, minthogy a lélek három alakja a léleknek három őstehetségét ábrázolja: úgy, ha az érző lélek kiható, az öntudó lélek beható, a képzelő lélek bizonyosan ki-beható tehetség. Ebből következik,

hogy ha a másik két pólus valami ok miatt megszűnik munkálkodni: úgy azok helyett a phantasia végezheti és végzi a munkásságot, mint középpont, mint amazoknak egysége. A lélek ezen három alakjának egymáshoz viszonyában ötféle eset fordulhat elő:

1. Ha mind az érző mind az öntudó lélek munkálkodik: akkor a phantasia velök együtt munkálkodik. Ezen állapotja az embernek *ébredléstl.*

2. Ha mind az érző mind az öntudó lélek megszűnik munkálkodni, p. o. midőn elaluszunk: ekkor a phantasia munkálkodik mind a kettő helyett. Ezen állapotja az embernek *álm.*

3. Ha az érző lélek valami ok miatt nem munkálkodik, vagyis a külérző eszközök nem működnek, az öntudó lélek azonban működik: akkor az érző lélek helyett a phantasia munkálkodik, vagyis ő viszi a külérző eszközök szerepét. Ezen állapotját az embernek nevezük holdkórosságnak, álmjárásnak (somnia bulismus), mesmeri álomnak, stb. Tudjuk ugyanis, hogy a holdkóros okosan beszél, vagyis öntudó lelke munkálkodik, érző eszközei pedig be vannak csukódva, de minthogy azért szem nélkül távolra is lát, fül nélkül hall, tapintás nélkül megérzi a közelben lévő vasat, mágnest: tehát következik, hogy ezen munkásságot nem más, mint a phantasia viszi véghez.

Jegyzet. Minél nagyobb valamely testben a taszító erő, annál kisebb a súlya. Innen van, hogy a karika, ha forgásba tétetik, veszt a súlyából; itt ugyanis a forgás által a taszító erő (vis centrifuga) növelkedik. — A holdkórosnak a háztetőn járását, falra mászását tehát nem lehet másként megfejteti, mint ha azt állítjuk, hogy benne a kiható erő van túlságosan megnövekedve; nevezetesen pedig tudjuk, hogy ilyenkor a phantasia gyakorolja kiható erejét. — Valahányszor tehát a phantasia fölemelkedik, mindannyiszor az embernek teste is megkönnyebbül: ezért kerekedik táncra a félittas. Ezért könnyebb zenezónál vagy társaságban táncolni, mint magánosan és csak zene nélkül. — A nem eléggé erős jég hátán is a felelemtől felemelt phantasia keresztülvizz minket épségben, holott a hidegvérüleg álépdelni akaró bizonyosan elsülyedne. Emlékezzünk csak vissza „Tamás bátya kunyhójában“ a jégda-

rabokon keresztül szaladó rabszolgálóra. — (Mindezeknek alapelvéül tudni kell, hogy a súly nem egyéb, mint a taszító és vonzó erő egysége). Innen világos az is, hogy a vér felhevülésével is megkönnyebbül a test, nemcsak azért hogy a phantasia repraesentánsa, hanem azért is, mert a vérforgás által is nevededik a taszító erő (vis centrifuga). Innen megfogható az asztalmozgásnál is a kéznek az írásra könnyen mozdulása, mert akkor a kiható erő, a lélek kiható tehetsége vesz magának túlnyomóságot. — Innen lehet kimagyarázni az égi testek individualis súlytalanságát is.

4. Ha az érző lélek ébren van, s a külérző eszközök munkálkodnak, azonban az öntudó lélek aluszik, azaz valami ok miatt, akadály miatt nem munkálkodhatik: akkor az öntudó lélek helyett a phantasia munkálkodik. Ezen állapotja az embernek elmetébolyodottság, örültség. Tudjuk hogy ezen szerencsétlenek mily ész nélkül, öntudat nélkül, phantasiroznak ébrenlétökben; ezen eset kisebb mértékben előjön némely testi betegségekben is, nevezetesen lázakban. — Egyébiránt itt azt is megjegyezhetjük, hogy a léleknek többi betegségei is p. o. szenvedélyek, indulatok, a phantasia szüleményei, midőn t. i. munkálkodik ugyan az öntudó lélek, de nem a rendes kérvágásban, következésképp nincs kinek helyreigazítani, korlátozni a phantasiát. Sőt még a bűnök is a phantasia szüleményei, a mennyiben t. i. nem hallgat az öntudó lélek mintafogalmaira. A kinek az istenről, szépről, jóról, igazról, szentségről, az isten tökéletességeiről, a halhatatlanságról stb. helyes fogalma van, s a phantasia ezeket szüntelen szemei előtt tartja, az oly ember nem lehet erkölestelen, stb.

5. Ha végre sem az érző, sem az öntudó, sem a képzelő lélek vagyis a phantasia valami ok miatt nem munkálkodhatik: akkor ezen állapotja az embernek nevezetik ájulásnak, vagy pedig halálnak.

Hogy a phantasia akar az érző, akar az öntudó lélek szerepében nem lehet tökéletes, önként következik a főlebb mondottakból; de a tapasztalás is bizonyítja akar az álomban, akar a holdkórosságban, akar az elmebetegségekben, lázakban a phantasia helyettes szereplésének fogyatkozásait.

19. §. *Vele születnek-e a lélekkel a tehetségek?*

Mint láttuk az eddigiekből, a léleknek minden tehetségeit vissza lehet vinni a három őstehetségre, a mennyiben minden tehetségei a léleknek nem egyebek, mint a három őstehetségnek tökéletesedés által lett különféle módosítványai: következőkép a módosult vagyis fejlődés által származott tehetségek a lélekkel vele nem születtek. Csak az már a kérdés: hogy a három őstehetség vele született-e a lélekkel?

Ezen kérdésre igennel felelünk. Mert ama három őstehetség a születés után valósággal megvan a lélekben; úgy de ab *esse* valet consequentia ad *posse*: következőkép a három őstehetségre való képességnek szükségeskép meg kell lenni a lélekben; a mi pedig szükségeskép való akarmi dologban, az azon dolognak lételével egy idős: és így a három őstehetség vagy legalább az azokra való képesség egyidős a lélekkel, azzal vele született. Egyébiránt ezen kérdésnek tüzetes megfejtése a rationalis psychologia feladata leend.

Záradék. Az eddigiekben láttuk, hogy bár mennyi alakokra, szervezetekre oszolják szét a lélek az ő munkásságában: mindazáltal a lélek egy összefüggő egészet, egy organismust képez, s mindenütt ugyanazon egy lélek munkálkodik az ő három alaptehetségével, t. i. a kiható, beható és ki-behátó tehetséggel, csak hogy egy helyen egyik, más helyen másik van túlsúlyban; de azért mindahárom jelen van minden ponton, s együtt munkálkodnak, úgy hogy mi emberek a három tehetséget sem külön nem tudjuk szakasztani egymástól, sem pedig nem tudjuk identifikálni. Azonban nemcsak a lélek van keresztülhatva minden ponton ezen három tehetség által: hanem még a testben is feltünő, a mennyiben az *altestet* a kiható (akaró, létesítő,) a *főt* mint amannak ellenpólusát a beható vagy ösmérő, végre a *keblet* vagy *szívet*, mint a mely ama két pólust összeköti, a ki-behátó vagy érzelmi tehetség testi organismusának tekinthetni. Mint szintén az idegrendszert a beható, az izomrendszert a kiható, a vérrendszert pedig a ki-behátó vagy képzelő lélek testi organismusának vehetni. Innen van, hogy a vér fölmelegülésével a képzelet is fölmelegül, mint a lázakban, kénégenyálomban, stb. De úgy is látszik, hogy az

izmok az altestben, az idegek a főben, a vér pedig a mellben, főleg a szívben vannak kitünőleg összpontosúlva. Sőt ugyanazon egy testrészben is kitetszik a léleknek mindahárom alaptehetsége. Nevezetesen a fő első része vagyis a homlok a beható tehetségnek, a fő hátulsó része a kiható tehetségnek, a fő teteje vagy közepe pedig a ki-beható tehetségnek testi organuma. Innen van hogy, midőn mélyen gondolkodunk, kezünket vagy újjunkat akaratlanúl is homlokunkra teszszük; a fő első részének fájdalma alatt rest az elmélkedés. Midőn valamely cselekedetre akarjuk magunkat határozni, rendesen a fő hátulsó részére teszszük újjainkat, azt néha dörzsöljük; s midőn az elhatározásban lelkünk tétováz, fejünk is ingadozik előre és hátra, mint ha a fő első része a hátulsóval (szemléleti ész a gyakorlati észszel) küzdene. A lelki mély fájdalmak érzésében pedig rendesen fejünk tetejére kulesoljuk kezeinket, stb. De ezeknek bővebb kifejtése a kranioskopiába tartozik. Elég az hozzá, hogy a lélek tehetségei oly világosan kitűkrözik magukat a testben is, hogy szinte hajlandó az ember némely lélektanárokkal azt hinni: miszerint az emberi testet úgy kell tekinteni, mint térben megjelent, mint láthatóvá lett lelket; hogy a test nem egyéb, mint egymásonkivüliségben lévő lélek, s a lélek egymásbaniségben lévő test. Ezek szerint ha a test pozitívus test, akkor a lélek negativus test, és megfordítva. A lélek tehát a testben negative vagyis idealiter van jelen: és így a hol az embernek teste van, ott mindenütt van a lélek is; a lélek az egész testben lakik, csakhogy egyik részben (agyvelő) jobban feltűnik, mint a másokban, stb. Azonban ezeknek kifejtése s megbírálása az elméleti lélektan kötelessége.

MÁSODIK RÉSZ.

A lélek tehetségeinek célirányos műveléséről.

1. §. *A lélek művelésének fogalma.*

Az emberi lelket művelni annyit tesz, mint a lélek tehetségeinek célirányos munkásságát elősegíteni.

2. §. *A lélek munkásságának fő irányjai.*

A lélek munkásságainak tulajdonképen csak két fő irány van, tudniillik vagy kifelé a külvilágba, vagy befelé a gondolatvilágba.

Azonban ezen munkássági irányai az ösmerő, akaró és érzelmi tehetségeknek igen különbözök; a mennyiben a gondolatvilágban szellemiek, a külvilágban pedig anyagiak, érzékiek felé irányulnak a lélek tehetségei. Valóban nagy különbség is van egy bölcsész és egy iskolázatlan földész között. De tudni kell, hogy két ellentétes irány tisztán elszigetelten soha sem tűnik fel a valóságban, hanem árnyéklatai vannak. Abban áll már a nevelésnek, a lélekmívelésnek legfőbb teendője, hogy a két ellentétes irányt a lehető legcéli irányosabban össze tudja egyeztetni. Ime ezen egyezményes művelés egy harmadik vagy közép irányt szül. Ezen közép irány teszi aztán az embert alkalmassá arra, hogy a tapasztalást az elmélettel helyesen össze tudja kötni.

A lélek munkássága irányainak fejlődése időben történik: ennél fogva úgy látszik, hogy a lélek tehetségeinek munkássága az ifjú korban inkább a külvilágba, a tapasztalásba, az öreg korban inkább a belvilágba vagy gondolatvilágba, a férfikorban pedig mind a két világba irányul.

Jegyezzük meg jól, hogy a léleknek akármely munkásságában minden tehetségek együtt működnek ugyan, de azért előbb fejlődik az érzéki, azután az érzékszellemi, s végre a szellemi kör. A természetnek ezen menetelét a nevelésnek nagyon tekintetbe kell vennie.

3. §. *A lélek erőinek, tehetségeinek erősítése, potentírozása.*

A lélek tehetségei sokszor különféle erőben tűnnek fel. Sokszor megtörténik, hogy valakinek erős és bő emlékező tehetsége van, értelme pedig gyenge. Az is megtörténik, hogy valakiben az igaz iránti érzelem erősebb a jó iránti érzelenél. Sokszor az akaratok és hajlamok is egy tekintetben gyengék, más tekintetben erősek.

Immár a lélek tehetségeinek gyengeségeit erősíteni, potentírozni lehet a művelés által, még pedig mind mennyiségre, mind milyenségre nézve.

Mennyiségre nézve erősödnek a tehetségek, ha minél több anyag adatik módjával a tehetségeknek a földolgozásra. Innen van, hogy Humboldt Sándorban, kinek gyermekkorában gyenge tehetségei látszottak, a roppant tapasztalás, gondolkodás által rendkívüli erőre nevedektek. Innen van, hogy a pó-

lusok lakóinak lelke gyenge és üres, mint a körülöttük lévő természet.

Milyenségre nézve élesíteni, erősíteni lehet a lelki tehetéseket oly végre, hogy gyorsan munkálkodjanak, s a lelki munkában kitartósággal bírjanak. Ugyanazért éles és erős az oly értelem, mely gyorsan tud különböztetni a tárgyak, fogalmak között; erős azon okosság, mely hirtelen képes a következtetésre; erős az akarat, mely a legnehezebb s legtartósabb munkában nem hanyatlik, a legnagyobb veszélyben nem retten meg, stb.

Jegyezzük meg itt egy szóval azt hogy, midőn a lelket célirányosan akarjuk művelni: akkor egyszersmind a testet is fejteni, művelni kell testgyakorlás által. Test a lélekkel szoros összeköttetésben van, ketten együtt tesznek tulajdonkép egy egészet: ugyanazért mindkettőnek művelése múlhatlanul szükséges az okszerű nevelés céljának elérhetése végett.

4. §. *A lélek tehetségeit művelni szükséges.*

Valamint ha egy álló golyóra több mozgó golyók — melyeknek mind nagysága, mind iránya különböző — hatnak, az álló golyónak leendő mozgási iránya, a ráható golyókban, és azoknak egymáshozí viszonyaiban alapszik: úgy a léleknek is műveltetési, neveltetési iránya, mind erkölcsi, mind polgári, mind vallási, mind tudományos tekintetben, függ a lélek östehetségeitől, alakjaitól egyenként, és ezeknek egymáshozí viszonyaitól. Azaz oly iránya lesz az emberi lélek műveltségének, a mint az östehetségekre, a lélek alakjaira s ezeknek egymáshozí viszonyaira hat a nevelés.

Hogy hát a lélek műveltsége célirányos lehessen: szükség, hogy a nevelés célirányosan, törvény- és szabályszerűleg fejtsse, tökéletesítse a lélek tehetségeit, alakjait.

5. §. *A lélek tehetségei célirányos művelésének fő törvényeiről.*

A lélek tehetségeinek megismerése körül tapasztalt fő törvényből folyik, és kell folyni a lélek tehetségei művelése fő törvényeinek is.

Amott ez vala a fő törvény: „*A lélek 3 fő tehetségét egymástól sem külön nem választhatom, sem egymással nem azonosíthatom tökéletesen.*“

Ebből folyik a művelési két fő törvény :

1. Ebből, hogy a lélek tehetségeit nem lehet külön választani, folyik az összehangzás, *egyezmény* (harmonia) törvénye ; azaz a léleknek három fő tehetségét s ezeknek módosulványait összehangzólag kell művelni. Ez mindenikre tartozó általános törvény.

2. Ebből, hogy a lélek három fő tehetségét nem lehet azonosítani, folyik ezen másik törvény : *a lélek tehetségei művelésének vannak különös sajátágos törvényei is*, melyek csak egyes tehetségekre tartoznak, úgy azonban, hogy az általános fő törvényt, az egyezmény törvényét is magokba foglalják.

I. Első törvényből folyik tehát :

Hogy a 3 östehetség, és a 3 alak egymáshozí viszonyukban, aránylag, egyezményesen fejtsenek, tökéletesíttessenek.

6. §. *Magyarázzuk meg ezen alaptörvényt egy kissé.*

Ezen törvény azt teszi hogy, midőn a léleknek egyik vagy másik tehetségét, vagy alakját műveljük : mindig tekintetbe vegyük a többi tehetségeket, a többi alakokat is ; tudniillik, hogy kellő arányban, egyezményben fejlődjék az egész lélek. Mert csak így lesz a léleknek művelődése jó irányu. Ellenben ha egyik tehetség vagy alak kifejtése elhanyagoltatik, vagy egyik a másikon erőt, túlsúlyt vesz, vagy pedig természetellenes és céltalan irányban fejtenek a lélek tehetségei, alakjai : úgy a lélek műveltségének ferde és célellenes, veszélyes irányu lesz.

7. §. *Igen sok függ attól, hogy a léleknek mind östehetségei, mind üsalakjai összefüggőleg, egyezményesen fejtenek.*

Ugyanis :

A 3 östehetség között egyik a másíknak határozója, szabályozója : ugyan azért hibás lenne a nevelés, ha egyik a másíkra nem volna figyelemmel. P. o. az érzelmi tehetség nem figyelve az ösmerő tehetségre, az embert vallási tekintetben rajongóvá tenné. Az ösmerő tehetség az akaró tehetséget tekintetbe sem véve, az embert csak szájhössé nevelné, s az erény útján csak üres könyörülövé lenne, munkás felebarátí szeretet nélkül stb.

A lélek alakjai vagy körei is egyezményes műveltség nélkül ferde irányt vennének.

Ugyanis az érzéki körnek határozója a szellemi kör, ennek pedig határozója amaz, az érzékszellemi körnek végre határozója, szabályozója mind a két másik kör: innen következik, hogy a pusztá kultapasztalás, az ész törvényeinek, mintafogalmainak tekintetbevétele nélkül, szintoly hibás lehet, mint a csupa speculatio a kultapasztalás elhanyagolása vagy tekintetbe vétele nélkül. Ez utóbbi hibában sinlik a német bölcsészeknek egy része, különösen az idealisták. Amabban sinlenek különösen a materialisták.

Az érzékszellemi kör, vagyis a képző lélek vivén a fő szerepet a gondolatok s tudományok alakításában, ő ejti az embereket a most leírt hibákba, ha t. i. vagy csak egyik, vagy csak másik alakjára figyelmez a léleknek; ha pedig egyikre sem figyelmez: akkor még nagyobb a tévelygés, akkor az eredmény hasonló az álomhoz.

Mindezek a nevelésnek fontos föladatai, mert ha ezekre nem ügyel a nevelés: akkor a lélek műveltsége tévútra szorítottatik, akár vallási, akár erkölcsi, akár polgári, akár tudományos tekintetben. Erről tesznek bizonyosságot nem csak egyes emberek, hanem egész nemzetek, birodalmak történelmei.

8. §. Hogy a lélek őstehetségeinek, ősalakjainak egyezményes művelése minél célszerűbb lehessen, tekintetbe kell venni a következőket:

a) *Az időt vagy kort.*

Nevezetesen ügyelni kell a növendék életidejére. Gyermekek korában a kiható tehetséget az érzéki kört kell fejteni a tapasztalás által; mert a gyermek leginkább a kültermészetben gyönyörködik. Teljes korában a beható tehetséget, az öntudó lelket vagy szellemi kört gondolkozás által; mert a teljes korban inkább önmagára, a belvilágra irányúl a lélek figyelme. E két ellentétes kor közt, az ifjú korban kell fejteni a kiható vagyis érzelmi tehetséget s az érzék-szellemi kört, a képzelő lelket.

Ennek igazságáról tesz tanúbizonyosságot az emberi nemnek, egyes nemzeteknek, sőt egyes emberek életének történeti példája.

b) *Ügyelni kell továbbá a helyre, körülményekre.*

Valamint ugyanis a búzamatag kifejlése nemcsak magától, hanem más körülményektől is — föld, éghajlat időjárás stb — függ: úgy a lélek kifejlése is nemcsak magoktól a tehetségektől, hanem más többféle körülményektől is függ. Ilyenek:

a. *A vérmérséklet vagy véralkat.*

A véralkat nem egyéb, mint a lélek érzelmi életének oly alaphatározottsága, melyet a test vegy-viszonyaiból kölcsönöz, minthogy a lélek a testtel szoros összeköttetésben áll.

A léleknek ezen alaphatározottsága — Beck szerint — az izgékonyaságnak emeltebb vagy mérsékeltébb fokozatában nyilatkozik. Azaz a lélek a különféle véralkatnál fogva, a benyomások iránt különféle érzékenységgel bír s viselkedik.

A véralkat e szerint vele születik az emberrel. Azonban, minthogy a lélek ezt a test vegytulajdonságaitól örökli, a lélek pedig hivatva van a testen uralkodni: innen következik, hogy az ész és nevelés, ha szinte egészen meg nem változtatják is, legalább mérsékelhetik a véralkat nyilatkozatait.

A véralkatnak rendesen négy nemét szokták megkülönböztetni:

1. *Közönséges vagy egykedvű (phlegm. temper.) véralkat.*

Itt a lélek tehetségei, az érzelmi, ösmerő és akaró tehetőség nem nyilatkoznak valami kitünő erővel, még pedig egyik sem, az ő munkásságukban: ugyanazért az ily ember közömbös marad minden benyomásokra. Az ily embert lassu vérkeringés, puha izmok, rest idegrendszer, rest phantasia, lassu járás, hizékonyság, bádjadtt szemek bélyegzik.

2. *Vidor véralkat (sangvin. temp.)*

Itt a lélek tehetségei önállólag, könnyen, szabadon nyilatkoznak: de épen azért a különféle benyomásokra az ily ember könnyen fölizgatható, felületes, könnyelmű mind gondolataiban, mind akaratában, mind érzelmeiben. Csak a jelennek él. Kevés benne az ellenhatási és kitartó erő.

Testileg hevés útér, izgékony izom- és idegrendszer, sebes járás, élénk nézés jellemzik.

3. *Búskomoly véralkat (melanchol. temp.)*

Itt az érzelmi tehetőség hatalmas alatt áll mind az ösmerő, mind az akaró tehetőség. Ugyanazért mind a gondolatok, mind a cselekedetek mély érzelemmel vannak áthatva.

Az ily embernek igen természetesen lelki tehetségei a belvilág felé vannak irányulva, az ily ember főleg belső életet él. Ebből következik, hogy a búskomolyságra, érzékenységre, másokban hibát keresésre hajlandó; ritkán vannak barátai, nehéz hozzá férni, hallgatag, titkolódzó, másokban nehezen hisz, hamar megharagszik, nehezen békél, társaságban nem szeret lenni. Egyébiránt sokszor mély elmével, higgadt képzelő tehetséggel, nagy célok létesítésére erős akarattal bír, mint p. o. Melanchthon.

A búskomoly véralkatú ember a múltban él, a jövőtől inkább fél, mint reményl, s azért igen hajlandó az aggódásra, a jövőről gondoskodásra, vagyongyűjtésre.

Testileg jellemzik: a vérereknek uralma, sápadt arc, mélyen benülő szemek, sovány testalkat, gyenge izom — és beteges ingerlékeny idegrendszer.

4. *Heves véralkat* (cholera temp.)

Ez magába foglalja a vidor és búskomoly véralkatot. Itt tehát a lelki tehetségek teljes erejükben, s nagy könnyűséggel munkálkodnak; gyors és mély elme, erős akarat, lelkes érzelem, tüzes eleven phantasia, s ez által szenvedélyekre nagy hajlam, jóra, rosra gyulékonyság jellemezik.

Munkásságra kész, inkább a jövőnek él, tele szüntelen új tervekkel.

Magatartásában komoly, méltóságteljes, önmagát bálványozó, elégtelen, uralkodásra vágyó, nyíltszívű, nagylelkű, bőkezű, adakozó.

Testileg jellemzik: az izomrendszer- és a májuralom, kemény hús, barnás bőr és haj, nagy testi erő, jelentékeny arc kifejezés, erős hang, tüzes szemek, átható nézés, és bátor gyors járás.

Ezen 4 véralkatnak azonban végetlen sok árnyalatai, vegyületei lehetnek, egyik a másikba átvegyülhet; sőt ugyanazon egy ember is, egész életén keresztül, egyesítheti magában mind a négyet!

Nevezetesen, a gyermeki korban rendesen a vidor, az ifjú és férfi korban a heves, az öregség felé a búskomoly, a késő vénységben pedig a közönyös véralkat nyilatkozik kitünően.

A véralkat a nemi különbségben is feltűnő; tudnillik a nők inkább vidor és közönyös véralkatúak, a férfiakban pedig a búskomoly és heves véralkat jellemző.

Az életviszonyokban, hivatalokban is jellemző; nevezetesen államférfiaknál, katonaságnál a heves, színészeknél, és felületes művészeknél a vidor, mesterembereknél, földművelőknél a közönyös, tudósoknál, komolyabb művészetnél, költőknél a búskomoly véralkat inkább kitűnő.

Még az egyes nemzeteken is meglátszik a véralkatkülönbség. A franciák vidor, a németek közönyös, az angolok málás, az olaszok, magyarok inkább heves véralkattúak. (Lásd Lindemann, Die Lehre vom Menschen. Zürich 1844. 322. — 329. §.)

A véralkat és jellem (character) közt az a különbség, hogy a véralkat a lélek érzelmi életének a test vegyviszonyai szerinti módosulása; a jellem pedig eszünknek, értelmünknek érzelmünkhöz és cselekedeteinkhez való viszonya.

Ügyelni kell továbbá a véralkaton kívül a növendék belső hajlamára, vajjon tudillik komoly tudományokra, vagy művészetre, vagy földművelésre stb van-e hajlama. Ügyelni kell a nemi különbségre. Ösmerő tehetséget illetőleg a nőnemnél az érzéki és érzék-szellemi körben határozódik leginkább, a finemnél az öntudó lélemben kitűnő, tudillik mint elvontan gondolkozó. Az akaró tehetség a finemnél tevőlegesen, a nőnemnél szenvedőlegesen áll túlsúlyban. Az érzelmi tehetség határozottan kitűnőbb a nőnemnél mint a finemnél, azon különbséggel, hogy a nők az indulatokra, a férfiak pedig a szenvedélyekre hajlandóbbak. Ügyelni kell még a növendékeknek sorsára, helyzetére sat.

β) Tekintetbe veendő továbbá általánosan a népnek hangulata, vallása, kormiveltség foka, iskolák, polgári, erkölcsi, vallási viszonyok és a köz szokások stb.

γ) Szem előtt tartandó az éghajlat: meleg égöv alatt a képzelő, hideg égöv alatt az öntudó lélek van túlsúlyban stb. Egyébiránt ezekről bővebben tanítani a különös lélektannak, s a neveléstannak föladata.

c) Az egyezményes művelés körül ügyelni kell azon eszközökre is, melyek által a nevelés kifejti, tökéletesíti a lélek tehetségeit, alakjait.

Legcélszerűbb eszközök általában a tanítás, tanulás, tapasztalás, gondolkodás.

Különösen pedig

1) Az érző lélek művelésére (t. i. a látásnak és hallásnak tökéletesítésére) a tárgyak mutatása, a rajz, alaktan, zene stb.

2) A képzelő lélek művelésére általánosan a szépművészet, legfőképp a költészet.

3) Az öntudó lélek művelésére általában a komoly tudományok, legfőképp a bölcsészet.

d) Figyelni kell a lélek őstehetségeinek s alakjainak közvetlen tárgyaira. Ez felette sokat segít a lélek egyezményes művelésére.

Valamint, ha a testet nevelni akarjuk, eledelre van szüksége: úgy a léleknek, s tehetségei nevelésére, művelésére is eledelekre vagyis tárgyakra van szükség, melyekkel táplálhatnánk.

Tudjuk a lélektan első részéből, hogy a 3 őstehetség — a *beható*, *kiható*, és *be-kiható*, vagy más nevekkel — *ösmerő*, *akaró* és *érzelmi* tehetség. Immár a *jó* megfelel vagyis tárgya, eledele az akaró tehetségnek, az *igaz* eledele az ösmerő tehetségnek, [a *szép* eledele vagy tárgya az érzelmi tehetségnek. Más szavakkal kifejezve: jó az, a mi az akaró tehetség eredeti törvényeivel, igaz az, a mi az ösmerő tehetség eredeti törvényeivel, szép az, a mi az érzelmi tehetség eredeti törvényeivel megegyezik. Minthogy pedig az érzelmi tehetség az alap, az ebből kifejtett pólusok az ösmerő és akaró tehetség, úgy hogy e szerint az érzelmi tehetség a lényeg, ennek alakjai a másik két tehetség, s így az érzelem mind az ösmeretet, mind az akaratot, minden pontjaikban, áthatja: innen következik, hogy valamint az érzelmi tehetség az ösmerő és akaró tehetségnek egysége, úgy a szép is nem egyéb mint az igaznak és jónak egysége.

Azt is tudjuk hogy a lélek három alakja a lélek három őstehetségét ábrázolja, oly formán, hogy a szellemi körben inkább a *beható*, az érzéki körben inkább a *kiható*, az érzékszellemi körben pedig a *be-kiható*, vagyis az érzelmi tehetség uralg: innen az is következik hogy a lélek szellemi körének főleg az igazság, érzéki körének inkább a *jóság*, az érzékszellemi körnek pedig főleg a *szépség* a tárgya, eledele.

Minthogy már a három őstehetség és három ősalak egymástól elválhatlan kapcsolatban, egyezményben vannak: következik, hogy tárgyaiknak, eledeleiknek is válhatlan kapcsos-

latban, egyezményben kell lenniök. Azaz, az igazság, jóság, és szépség egymással egyezményben állanak. Igaz is, mert egyik a másik nélkül tökéletlen; és valahol vagy valamikor csak valódiságban, tökélyben tűnnek föl, bár külön külön, mégis mind a három jelen van, ha szinte nem egyenlő mértékben is. Kiki tudhatja, hogy a szigorú igazság jóság, irgalom nélkül, tökéletlen; mint szintén a csupa jóság, engedékenység igazság nélkül a nevelésben tévútra vezet; nemkülönben valamely költemény, bár mily *szép* legyen is, minden igazság és jóság színe nélkül, tökéletlen mű. Pythagorásnak a mértani *igazságok* föltalálása nemcsak *szép* örömet, hanem egyszerűsmind *jó* vénséget, 80 évet ajándékozott. Jézusban a jóság, szeretet tökéletes volt: épen azért minden tanítmánya a legigazabb, életének minden jellemvonása a legszebb.

A mondottakból önként következik, hogy akár a három östehetségeket, s ezeknek módosulványait, akár a három ősalakot akarjuk művelni: mind a háromféle eledel figyelem alá veendő. Azaz midőn a léleknek ismerő tehetségét igazsággal táplálom, ugyanakkor meg ne felejtkezsem egyszerűsmind a szépről, és jóról stb. Mint szintén, ha az érzékszellemi kört akarom művelni szépséggel, akkor egyszerűsmind el ne hanyagoljam táplálni igazsággal és jósággal. Mert noha a *szépség* ugyan főtárgya az érzékszellemi körnek; de azért, ha szinte nem oly nagy mértékben is, nélkülözhetetlen tárgya, eledele az *igaz*, és *jó* is; minthogy alap-igazság az, hogy a 3 östehetség, és 3 ősalak egymással elválhatatlan kapcsolatban, egyezményben állanak. Az érzéki kör művelésében, ha szüntelen csak a *jót*, kellemetést vennök tekintetbe, a szépre, és igazságra figyelés nélkül, úgy egyoldalú, hiányos lenne annak művelése.

Nagyon könnyíti tehát a lélek tehetségeinek, alakjainak harmoniás művelését azon igazságnak tudása és szem előtt tartása, hogy azoknak közvetlen tárgyai, az igazság, jóság, szépség egymás közt elválhatatlan viszonyban, egyezményben vannak.

II. *A művelési második fő törvényből foly, hogy külön törvényei is vannak a lélek tehetségei és alakjai művelésének.*

A) Szellemi körben vagyis az öntudó lélek körében.

9. §. A szellemi körnek művelése, valamint szükséges, úgy könnyű is.

Szükséges, mert a szellemi kör kormányzója, irányadója a lélek összes munkásságának. Könnyű is, mert ezen körben mint öntudó körben a lélek tehetségei, munkásságai egész világosságban lathatók, ösmerhetők.

I. Gyakorlati ész.

Itt, valamint mindenütt, fő szabály hogy a tehetségek öszhangzásban, egyezményben fejtsenek. Még pedig öszhangzásban kell fejteni a tehetségeket:

a) Egymás közt, azaz hogy egyik a másik fölött túlsúlyt ne nyerjen, mert annak veszélyes következményei szoktak lenni. Nevezetesen:

α) Ha a szabad akarat — mint e helyen beható vagy ösztítő tehetség — nyer a fejlesztés által túlsúlyt: akkor ez vezeti az embert *polgári tekintetben* zsarnokságra; *erkölcsi tekintetben* pedig kevélységre, nagyravágyásra, kegyetlenségre, fősóvárságra, túlszigorra stb.

β) Ha az akarat nyer túlsúlyt a szabad akarat hanyagolásával: akkor az — mint e helyen kiható vagy szétbontó tehetség — szüli polgári tekintetben a fejetlenséget (anarchia), zabolátlanságot; erkölcsi tekintetben a feslettséget, bujaságot, mértékletlenséget, részrehajlást, igazságtalanságot, pazérást stb.

Ezen fontos lélektani igazságot a történetan nagyszerűleg igazolja. Ugyanis rendszeren a demokráciákban, republikákban, hol a lakosok a tulságos szabadságba, akármi körülménynél fogva, elmerültek, ott legtöbb apró zsarnokok ütötték fel fejüket, míg végre egy valamennyi felibe emelkedve, a többi megfosztja tulságos zabolátlan szabadságától. Így szokott általmenni az anarkia despotiába, és viszont. Ez a természetnek is örök törvénye, miszerint a nyavalya maga magát gyógyítja. A részegségben is a fölemelkedettség legfelső foka maga szüli a legnagyobb lehangoltságot.

b) Öszhangzásban kell fejteni a szemléleti észszel s ennek tehetségeivel.

Ugyan is a szemléleti ész tehetségei, az életkor-, és más körülményekhez képest, fokozatosan fejlődvén, ha a gyakorlati ész fejtséje amahoz nem alkalmaztatik, vagy pedig a szemléleti ész fejtséjének hanyagolásával a gyakorlati ész tehetségei hozatnak tulságos munkásságba: ennek káros következményei

kiszámíthatatlanok. Innen származnak a cselekvés terén a sok szájhősök, lázítók, kontárok, fanatikusok, álbölcsék, számtalan félszegségek stb. Különösen uralkodik ezen hiba az ifjúságnál, kik mindenbe ártják magokat, holott nem értenek a dologhoz.

A tapasztalás és elmélet bizonyítja, hogy először az értelem, azután az okosság fejlődik ki, ehhez képest először az akaratnak, utóbb kell a szabad akaratnak fejlődésére hatni. Igaz is, hogy nem tanácsos a fiatal embert egyszerre a maga esze, szabad akarata után bocsátani el, hanem először hallgasson másokra, hallgasson a körülményekre stb.

Egy szóval, a gyakorlati észet szokatni kell, hogy a szemléleti észről függjön; annak mintafogalmai szerint intézze cselekedeteit, annak ítélete alá bocsássa akaratát, mielőtt cselekednék.

c) Öszhangzásban kell fejteni a szemlélő gyakorlati észszel is.

Ez röviden azt teszi, hogy a gyakorlati ész tehetségeit abban kell gyakorolni, hogy a szemlélő gyakorlati észről függjön; mert ettől függ az embernek egész erkölcsi állapota. Jaj annak az embernek, a kinek akarata, szabad akarata, cselekedetei nincsenek alárendelve az öntudatnak, lelkiismeretnek stb.

Az akaratnak, szabad akaratnak célszerű műveléséből önkényt fejlődik a bölcs akarat.

Egyébiránt az akarat célszerű művelésére, a többek között, legjobb eszköz az engedelmességre, türesemre, nélkülözésre szoktatás. A szabad akarat célszerű fejtésére hatalmas eszköz az önmunkásságban, köteleességek pontos teljesítésében, rendtartásban gyakorlás.

Egy szóval: a művelt akaró tehetség az okossággal, és lelkiismerettel egybekapcsolva, s a törvényekre hallgatva a valódi boldogságnak legfőbb eszközlője lévén, oda kell munkálni a házi nevelésnek, iskoláknak, közszokások (Sitte), alkotmányoknak vagy közintézményeknek, vallásnak, hogy az akarat állandó és erős legyen mindenben, a mi jó, igaz és szép; hogy a fenyegető akadályoknak ellene állhasson, a veszélyben bátor, rettenthetetlen és vitéz lehessen. Ugyancsak az akarat

erősségéből, állhatatosságából származik a béketűrés, lélek-jelenlét, és sok más erények.

II. Szemléleti ész.

1) Az értelem túlsúlyának következménye az — ha tudniillik az okosságnak mint öszveköttő tehetségnek művelése elhanyagoltatik — hogy az okosság nem képes öszvefüggésben, egységben gondolni, fölfogni az értelem gondolatait. Ennek pedig eredménye:

a) Vallási tekintetben: vagy *polytheismus*, mint p. o. a pogányoknál, a régi népeknél, mivelhogy előbb az értelem jön öntudatra, míveltségre, nem csak egyes emberekben, hanem egész nemzetekben, sőt az egész emberi nemben is —; vagy pedig *atheismus*, mely Németországban vastag rationalismusban, a világosság barátiban, Angolhonban pedig deismusban nyilvánult. Ennek is oka az, a mint tapasztaltam, hogy Németországban túlságosan fejtik a kis gyermekek értelmét, holott előbb érzését kellene fejteni, mely aztán megőrizné a nép vallásosságát.

b) Politikai tekintetben: köztársaság, demokratia, sőt anarkia. Bizonyos dolog is a történettanból hogy az ősnépeknél előbb a demokratikus igazgatás volt, mint p. o. a patriarkális kormány. A mornarkia későbbi világ-gondolat volt, mi után az okosság jobban kifejlett. Mostan is a míveletlen, vagy vad népek nem bírnak egy fő alatt egyesülni — monarkiát alkotni.

2) Az okosság túlsúlyának is vannak roszt eredményei. Igaz ugyan hogy az okosság mukássága az értelem munkásságán alapulván, első tekintettel úgy látszik hogy túlsúlyra nem vergődhetik; de figyelmes vizsgálás után csak ugyan bizonyos az, hogy túlsúlyra emelkedhetik részint a kora szoktatás által, p. o. ha a gyermeket oly dolgokra tanítják, melyeket csak kifejlett okosság bírhat el; részint a túlságos speculatio által, eltávozván a kultapasztalástól, mint cselekvének némely bölcsészek.

Az okosság túlsúlyának eredménye tehát általánosan a tudakosság, álbölcsetség, kérkedékenység; különösen pedig a philosophiában a monismus (Schelling, Spinoza, Hegel, legfőképe Fichte). Itt hát a fő hiba az, hogy az okosság vagy nem figyel az értelem munkásságára, vagy pedig megveti, semmire

sem becsüli azt. Itt alapúl különösen Hegel tévedése, ki azt mondja hogy az csak csalódás, midőn az értelem széke előtt az ellentétek úgy tűnnek fel mint ellentétel, az okosság az ellentéteket azonoknak látja, s ez az igazság. Úgy látszik, nagyobb hiba az, ha az okosság értelem nélkül akar munkálkodni, mint ha az értelem mellett az okosság háttérbe szorul: mert ezt lehet orvosolni, amaz eset pedig orvosolhatatlan. Jobb oly házat venni, melynek fundamentoma jó, de az épület rosz, mint olyat, melynek fundamentoma rosz, az épület pedig jónak látszik.

Nagy fontosságu dolog tehát az, hogy az értelem és okosság egymással kellő harmoniában fejtsenek; mert csak úgy lehet várni hogy a bölcs ész, mely tehetség az embernek koronája, feltűnjék.

Ehhez képest szükség ezekre figyelni:

a) Hogy az értelem elébb fejtsék, mint az okosság; erre int minket a dolog természete stb.; — elébb kell fundamentomot készíteni, azután reá épületet.

b) Különösen az értelem célirányos fejtésére — hogy ez helyeseu ítélhessen — megkivántatik a *figyelmezés* minél többféle tárgyak körül, kultapasztalásbani gyakorlottság, önmagától megfontolása a dolgoknak, a tárgynak tisztán előterjesztése, és így jó érző, nézítő, és jó emlékező tehetség, eleven képzelő lélek, úgy azonban hogy a képzelő lélek erőt ne vegyen; az indulatok, szenvedélyek, előítéletek távol legyenek, nehogy ezek az értelem ítélésére káros befolyással legyenek. Különösen jó segédeszköz a heurisztika methodus, a tudományok közül különösen a nyelv- és mértan.

c) Különösen az okosság művelése körül főleg vigyázni kell először is arra, hogy annak művelése meg ne előzze az értelem művelését; ha vele egyszerre műveltetik is — a mi másképen nem is lehet — a gyengébb korban csak melleleg műveltsék, különös művelése a későbbi korra hagyassék.

Másik fő szabály legyen az, hogy az okosság művelésében szüntelen figyelni kell az értelem munkásságára, minthogy az okosság munkássága az értelem munkásságán alapúl. Az okosság művelése legjobban eszközöltetik elemző úton (meth. analytica), és így ezen tudományok által, melyek elemző úton készülnek.

3) A böles ész önként fejlődik célszerűen, ha az értelem és okosság célszerűen műveltetik. Azonban e tekintetben minden esetre szoktatni kell a növendéket arra, hogy mindennek *okát* keresse; mert e nélkül helyes syllogismust készíteni a böles észnek nem lehet. Ennek elhanyagolása szüli a babonát, hitetlenséget, könnyen hívőséget.

Egyébiránt, minthogy a szemléleti ész munkálkodása = gondolkodás: következik hogy a szemléleti ész tehetségei a gondolkodástan (logika) alaptörvényei szerint fejtsenek, műveltessenek. Ugy de a gondolkodástanak három alapelve, alaptörvényei vannak; tudnillik az *egység* (princ. identitatis), *ellentét* (princ. contradictionis) és *egyezmény* (pr. harmoniae) törvénye: tehát ezen törvények szerint kell a szemléleti ész tehetségeinek fejlődni.

Nevezetesen az okosság fejtsék az egység törvénye szerint, azaz oda kell a nevelésnek munkálni, hogy az okosság egységet tudjon keresni az értelem gondolatainak szétválasztott különbségei között.

Az értelem műveltessék az ellentét törvénye szerint, azaz helyes megkülönböztetést tudjon tenni a gondolatok, a tárgyak között, még az egyneműeknek, hasonlóknak látszó dolgokat is tudja rendezni. Egy szóval még az egységből is ki tudja keresni a különbségeket. Valamint az okosság nem állapodik meg a különbségeken, hanem egységre törekszik: úgy az értelem, megfordítva, ne higye hogy csak egység volna a tárgyak közt, hanem erősen meg legyen győződve, hogy különbségeknek, ellentéteknek is kell lenni a dolgok közt. Egy szóval az okosság le ne mondjon az egységről, az értelem el ne engedje vitatni a különbözőségeket, ellentéteket.

A böles ész végre, az egyezmény törvénye szerint, úgy műveltessék, hogy mind az egységben a különbséget, ellentétet, mind pedig a különbségben, ellentétben az egységet könnyen föltalálja, s tovább határozza. Egy szóval, az értelmet az okossággal ki tudja békéltetni, össze tudja egyeztetni.

4) Midőn a szemléleti ész tehetségeit műveljük, a fentebbiekből igen természetesen következik, hogy azokat nem csak egymás közt egyezményesen, hanem a többi tehetségekkel s körökkel is harmoniában kell fejteni. Nevezetesen tekintetbe kell venni a gyakorlati, és szemléltető-gyakorlati ész, mint szín-

tén az érzéki, és érzék-szellemi köröket. Tehát midőn főleg igazsággal tápláljuk, ugyan akkor el ne felejtjük azon igazságot szépséggel ékesíteni, s jósággal nemesíteni. E nélkül a szemléleti ész művelése hiányos lenne.

Általában a szemléleti ész az emberi tökéletesedés legfőbb előmozdítója lévén, oda kell munkálni hogy az ész legfőbb tárgyai, az ideák, a minta-fogalmak, melyek az érzék-szellemi körben csak mint sejtések, mint hit, mint vágy tűnedeztek, az ember előtt tisztára fejlődhessenek. Az istennek, világnak, embernek, igaznak, jónak, szépnek, hallhatatlanságnak, erénynek stb. eszméi, ha valakiben tisztára fejlődnek, úgy ezek az ember lelkére, lelkének minden tehetségére, de különösen érzelmeire, erényére, vallásosságára elevenítő, boldogító befolyással vannak; ezek lelkesítik a művészt a szépnek realizálására, a bölcsészt az igazság keresésére, s a jámbor keresztyént a szeretet törvényeinek betöltésére, a legfőbb jó után, a boldogság után való vágyódásra, törekedésre. Az eszmék emelik fel az embert, hogy tekintsen a végesről a végetlenre, az ideigvalóról az örökkévalóságra, az anyagról a szellemre, a láthatóról a láthatatlanra.

III. Szemlélő gyakorlati ész.

A szemlélő gyakorlati ész a szemléleti és gyakorlati ész egysége, egyezménye lévén, következik, hogy ha a szemléleti és gyakorlati ész célszerűleg műveltetett, úgy a szemlélő-gyakorlati ész fejlődése is célszerű lesz. Tehát ez is csak azon szabályok szerint fejtendő, mint a szemléleti és gyakorlati ész.

Általánosan a szép, jó, és igaz fogalmán alapuló *önmunkásságban* gyakorlandó e tekintetben a növendék, és a lelkiösmerét, öntudalom, bölcs tudalom szoktatandó az ő kimért kötelességeik teljesítésében.

Egyébiránt általában az egész szellemi kör művelésében szüntelen tekintetbe kell venni a másik két kört is. Vigyázni kell, hogy az érzék-szellemi kör, vagy is a képzelő tehetség, mint szintén az érzéki kör, különösen az indulatok erőt, túlsúlyt ne vegyenek, ne uralkodjanak az öntudó lelken, a szellemi körön.

B. *Képzelő lélek körében, vagyis az érzék-szellemi körben.*

10. §. Ezen körnek művelése legfontosabb, legnagyobb

figyelmet igényel; de minthogy eddig nem sokat gondoltak a lélek ezen alakjával, legkevésbé van tudományosan kifejtve: annál fogva én is leginkább csak általánosságban érinthetem művelési szabályait.

Tudjuk hogy *ez az embryo, ez az ősalak*. Ezen elvből önként következik azon alapszabály: hogy *a másik két alakot is fejteni, művelni kell mellette*; mert ha azok elhanyagoltatnak, akkor ez tulságba csapong.

Tudjuk hogy valamint az érzelmi tehetség a másik kettőnek egysége: úgy ezen alak is a másik kettőt magában egyesíti. Ezen elvből következik azon művelési szabály: hogy *ezt a másik két alakkal, minden tekintetben, öszvehangzólag egyezményesen kell művelni*, hogy ez a maga munkálkodásában szüntelen figyeljen, hallgasson a másik kettőre, mindig tekintetbe vegye mind a két másikkal munkálkodását, azoknak határait, szabályaira ügyeljen.

Tudjuk hogy ezen alaknak sajátos tárgya ugyan a szép, de úgy hogy a széptől nem lehet elszakítani tökéletesen az igazat, és jót, mivel a szép az igaznak és jónak egysége.

Ezen alapelvből következik azon alapszabály: hogy *ezen körben akármiféle szépet akarunk megítélni, vagy létre hozni, mindig tekintetbe kell venni kisebb nagyobb mértékben az igazat és jót*.

Különösebb szabályok.

1) A szemléleti képzelő tehetség művelésében szükség, hogy mind a szemléleti érző tehetség, mind a szemléleti ész szüntelen tekintetbe vétessék; amott a tapasztalás, emitt az okszerű szemlélet mintafogalmai, logikai szabályok vétetvén igénybe.

Ugyan azért a tükröző tehetség gyakran visszatekintvén a tapasztalásra, *legyen hü*. Az alakító tehetség, midőn egy részről a tükröző tehetség munkáit, a tükrözményeket szemmel tartsa, ebből merítvén tárgyának anyagát; más részről a szemléleti ész minta-fogalmait mindig előtte forgassa, hogy alakjai szabályszerűek legyenek.

A tervező tehetség a másik kettőnek egysége lévén, a másik kettő szabályszerű művelése után, szabályszerűleg fog fejlődni, csak — a mi reá nézve elmulthatatlan szabály —

folytonosan *gyakoroltassék* munkálkodásában, tudniillik a Lélektan első részében megírt kötelességeinek teljesítésében.

aa) *Különös művelési szabályai az emlékező tehetségnek.*

Az emlékező tehetség vagy emle azon képessége a léleknek, miszerint gondolatainkat lelkünk tárházában megőrzi, s azokat akármikor, akarva, vagy akaratlanul, öntudatunk, lelki szemünk eleibe állítja, vagyis eszünkbe juttatja.

Az emlékezés azon elven alapúl, hogy *a mi gondolataink egymással összefüggésben vannak lelkünk tárházában, kisebb nagyobb mértékben.* Ez a társulás törvénye (associatio idearum).

Tehát ha bennünk egyik gondolat, akár akarva, akár akaratlanul megmozdul, fölébred: azonnal, akaratlanul is, megmozdítja, fölébreszti a vele összefüggésben álló gondolatokat; még pedig a mely gondolatok egymással közelebbi összefüggésben állanak, azok egymást könnyebben megmozdítják; a melyek pedig távolabbi összefüggésben vannak egymással, azok egymást kisebb mértékben, nehezebben költik fel.

A mondott elvhez képest az emlékezés theoriájának következő törvényei vannak:

1) *Belső összefüggési törvény*, mely szerint azon gondolatok, melyek egymással bensőleg lényeges összefüggésben vannak, azok egymást akaratlanul megmozdítják, felébresztik. Ilyenek: lényeg és alak vagy tulajdonság, egész és ennek részei, egység, ellentét és egyezmény, alap és következmény, ok és okozat, cél és eszköz, tény és körülmények, rajz, kép és ennek jelentése stb.

2) *Külső összefüggési törvények*, melyek szerint azon tárgyakkal gondolatai, melyek egymáshoz vagy *hasonlók*, vagy *ellentétesek*, vagy térben és időben *egymás mellett*, *egymáshoz közel állók*, vagy pedig térben és időben *egymásután* *renddel következők* —, egymást kölcsönösen, akaratlanul megmozdítják, föllevenítik. Nevezetesen:

a) A hasonlatossági törvény szerint, az egymáshoz hasonló tájékok, személyek, tények, példabeszédek, adomák stb egymásra emlékeztetnek.

b) Az ellentéti törvény szerint, az egymással ellentétben álló fogalmak, mint magasság, mélység, erény, bűn, tél, nyár, gazdagság, szegénység, sötétség, világosság, végesség, végetlenség stb egymást akaratlanul is eszünkbe juttatják.

c) A térben és időben egymás mellettiség törvénye szerint, azon személyek vagy más tárgyak, kikkel és mikkel bizonyos helyen bizonyos időben találkoztunk, társalogtunk, egymást kölcsönösen emlékezetbe hozzák. A ki valamely fürdőben mulatott bizonyos ideig, ha később, távol azon helytől, találkozik egy oly személylyel, ki vele a fürdőben mulatott, ezen találkozás azonnal eszibe juttatja a többi ősmert vendégeket, fürdő-házakat, a fürdőhely kellemes vidékeit stb.

d) A térben és időben egymásután-következés, vagy rend törvénye szerint, az egymásután renddel következő fogalmak, gondolatok, mint a hangok, szavak, versek stb szintén egymás után eszünkbe jutnak.

Immár ha az emlék művelni, erősíteni akarjuk, hogy könnyen emlékezzék a tanultakra: az említett törvények szerint, következő szabályokra kell figyelni:

1) Vizsgálja meg az ember, hogy a mondott törvények közül melyik szerint lehet az emlékezetben megtartandó tárgyat legcélszerűbben a lélek számára elkészíteni; p. o. ha a lelkész azt akarja, hogy egyházi beszédét minél könnyebben megtanulhassa egészen: legcélszerűbb a beszédet összefüggő részekre osztani; mert a *részek* megkönnyítik az *egészrei* emlékezést.

2) A hasonlatosság törvénye szerint kösse a gondolatot más, még pedig kitünő, és vele minél közelebbi viszonyban lévő gondolathoz; p. o. a földirati ősmertetet össze lehet kötni valami történeti nevezetes eseménynyel, vagy természetrajzból merített oda illő fogalommal. Sőt csupán érzéketlen tárgyhoz is lehet kapcsolni az emlékezetben könnyen megőrzendő fogalmat. Így szoktak p. o. csomót kötni a kendőn, hogy bizonyos tárgyra, gondolatra könnyebben reá emlékezzenek. Az olvasó is ily emlékeztető eszköz az imádkozónak.

3) Minél világosabban, minél értelmesebben kell a lélek elibe adni a tárgyat; mert a homályos és értetlen dolgokra nehezebb emlékezni.

4) Minél nagyobb kedvet kell gerjeszteni a növendékben a tanítandó tárgy iránt; mert ez által a lélek, és így ennek emlékező tehetsége is potentíroztatik, s így jobban megragad a tudomány.

5) Fokozatos rendet kell tartani a tanításban; mert ez

által az egyes ösmeretek természetes rendben kapcsolódnak egymáshoz, s így erősebben megmaradnak az emlékezetben.

6) Több ízben kell ismételni, és gyakorolni kell az emléket nemcsak gondolatközlések, hanem szavak, versek, énekek tanítása által is.

Imé ezeken alapúl a könyvnélküli tanulás. Tulajdonképen ugyan az emle tökéletesítésére, művelésére fő dolog az *ész-revevésben, figyelésben, és továbbhatározásbani* folytonos gyakorlás. Hartenbach a könyvnélküli tanulásra fő szabálynak mondja azt: hogy legjobb estve és reggel tanulni, oly formán, hogy estve meg kell olvasgatni a tudományt, s reggel azt ismételni: „Mert — úgymond — estve lefeküdvén, más gondolatok által nem nyomattatik el, reggel pedig az az első gondolat.“

Az *elfeledés* szintén fontos az emberre nézve. Sokszor igen kívánatos volna, hogy szomorú gondolatainkat elfeledjük. Sokan szeszies italok által igyekeznek felejteni; legjobb felejtő eszköz a szórakozás, más helyre távozás, más gondolatokkai foglalkozás stb.

bb) *A jövődőlő tehetség művelésének fő szabálya*: helyesen itélni és következtetni a múlt és jelen körülményekből a jövődöre; mert a jövődő magva a múltban és jelenben van elvetve.

Minél jobban ki van művelve valakiben az értelem, okosság és bölcs ész: annál tökéletesebb annak jövődőlő tehetsége is. Sokszor ugyan az ész közbenjárulása nélkül is megérzi valaki a jövődőt, p. o. közelgő halálát, de az ily sejtés még eddig ki nem magyarázott titok.

A szemléleti képzelő tehetség művelésekor figyelemmel kell lenni a gyakorlati képzelő tehetségre is.

2) *Gyakorlati képzelő tehetség.*

Minthogy ez a tehetség a szemléleti képzelő tehetség képzeményeit realizálja, létesíti, és minthogy ezen képzemények részint a tapasztalásból, részint a szellemi körből, az ész mintafogalmi szerint vannak merítve: annál fogva azon képzeményeknek létre hozásakor is figyelni kell mind a tapasztalásra, természetre, mind a szellemi kör elveire, mind pedig a szemléleti képzelő tehetség munkáira, vajjon tudniillik megfelel-e a mű a képzeménynek.

Melyre nézve, ha p. o. a szépművészeti, vagy pedig a

hasznos szépművészeti tehetség valami szépet, vagy fenségest létre akar hozni: vigyázni kell hogy azon mű se a kültermesztet törvényeivel, se az erkölcsiséggel ne jöjjön ellentétbe. Egyébiránt mind a szemléleti, mind a gyakorlati képzelő tehetség célirányos műveletét igen megkönnyíti az, ha a növekedésben a szépnek, a fönségesnek érzete, szeretete mi hamarább fölébresztetik; úgy azonban hogy a jó és igaz szem elől nem tévesztetik.

3) *Szemléelő gyakorlati képzelő tehetség.*

Már felebb mondva volt, hogy a közbülső tehetség mindenütt a két ellentétes szélsőnek egysége lévén, ha a két szélső célirányosan műveltetik, úgy a közbülső önként fejlődik célirányosan; mind öszve is ezt folytonosan gyakorolni kell szerepének teljesítésében, épen ezt kell tenni a szemléelő gyakorlati képzelő tehetséggel is.

11. §. Minthogy pedig itt van a legelső forrása az érzelmenek, mely érzelem különbféle fokokon, alakokban nyilatkozván, különbféle nevekkel neveztetik: annál fogva az érzelmekek nemeiről itt szólok tüzetesebben.

Az érzelmekek igen sokfélék, leginkább azonban következőkre szokták megkülönböztetni: érzéki vagy testi, széptani vagy aesthetikai, értelmi, erkölcsi és vallásos érzelem.

Az érzéki körben az érzéki, az érzék-szellemi körben a széptani, a szellemi körben az értelmi, erkölcsi és vallásos érzelem nyilatkozik kitünően.

Az érzelmi tehetség tulajdonképen egy lévén, az előszámlált érzelmekek ugyan mindenik körben jelen vannak, csak hogy kisebb nagyobb mértékben: de kitünően csak az említett helyeken. Úgy hogy a vallásos érzelem p. o. az érzék-szellemi körben is jelen van, de csak úgy mint sejtés, hit: ellenben a szellemi körben mint öntudatos érzelem. A pogánynak is van vallása, de csak az érzékszellemi körben határozódik, azaz csak a képzelő lélek műve.

1) *Az érzéki körben.*

Az érzéki vagy testi érzelem. Ez származik a kultárgyaknak szemünk látására, füleinknek hallására stb. gyakorlott behatásából.

Ezen érzelem, minden tehetségek közt, legelőbb kifejlik, mutatkozik a lélekben, s természetesen uralkodik kezdetben

a többi gyengébben mutatkozó tehetségek felett. Ezen érzelem a testtel közvetlen öszveköttetésben lévén, megmarad a test haláláig; azonban, a mint a szellemi érzelmek, különösen az erkölcsi és vallásos érzelmek hova tovább jobban kifejlenek, lassanként hátra vonul, alább száll.

Ezekből láthatjuk hogy ezen érzelem, mint az emberi lélekre szükséges tehetség, művelendő ugyan, de úgy hogy a többi, a szellemi tehetségeket be ne mocskolja, azokat el ne nyomja, különösen az akaró tehetségre ne bírjon nagyobb befolyással, mint a szellemi tehetségek. Egy szóval az érzéki érzelmeket is a többi tehetségekkel egyezményben, összefüggőleg kell művelni.

2) *Az érzék-szellemi körben.*

Az aesthetikai érzelem, mely a szép és rút látása által ébred föl s lesz munkás, korán fejlődik a gyermekben; és ha helyesen műveltetik, úgy jóltevő hatással van az akaró tehetségre, az erkölcsiségre, hajlandóvá tévén az embert a rendnek tisztaságnak, ügyességnek stb szeretetére, s elvonja őt a rút bűnöktől. Jóltevő befolyással van az ösmerő tehetségre is, mert azt nemesak a szépeknek, hanem a jónak, és igaznak keresésére, vizsgálására, megítélésére serkenti. Jó hatással van általában az érzelmi tehetségre is, már csak annyiban is, hogy az embert finom izlésre stb szoktatja.

Káros hatása van azonban a széptani érzelmeknek, ha egyoldalúlag műveltetik; nevezetesen ha csupán csak a szépet teszik tárgyául, az igaznak és jónak hanyagolásával. Ily esetben lesz az ember divat után kapkodóvá, fényűzővé.

A széptani érzelem művelésének is tehát fő szabálya az, hogy a többi tehetségekkel egyezményesen kell fejteni. Szép festvények, szép ének, szép írás, tisztaság, rendszeretet, ügyes magaviselet stb sokat tesznek ezen tehetség célirányos fejlődésére.

3) *Szellemi körben.*

1) *Az értelmi érzelem.*

Az értelmi érzelem = az igazság vagy hamisság megérzése, észrevévése.

Az értelmi érzelem művelésében figyelni kell az *érzelmi tehetségre*, t. i. oda kell törekedni hogy az ember örömet érezen az igazságnak látásában, az ösmereteknek gyűjtésében;

és az igazságot ne világi haszonból, de önmagáért az igazságért szeresse. Figyelni kell az *akaratra*, hogy az igazságban ne csak maga gyönyörködjék, hanem másokkal is közölje, ne mes és erkölcsi célok elérésére fölhasználja. Figyelni kell az *ösmerő tehetségre* is, nevezetesen nem kell megterhelni a gyenge ösmerő tehetséget homályos ösmeretekkel; a növényeknek korához, fölfoghatási tehetségéhez kell mérni az ösmeretek tanítását, s időt kell neki engedni, hogy örömet élvezhessen ösmereteinek látásában, különben megtompúl az értelmi érzélem, s ő megúnja a tanulást.

2) *Az erkölcsi érzélem.*

Az erkölcsi érzélem — a jóságnak vagy rosszaságnak megérzése, észrevévése, megítélése.

Az erkölcsi érzélem művelésében figyelet kell az *akaratra*; nevezetesen világos ösmeretet kell szerezni az erkölcsi kötelességekről, igazságokról. Figyelni kell az *ösmerő tehetségre*; nevezetesen hogy tudjon helyesen ítélni a jóról és rosszról. Figyelni kell magára az *érzelmi tehetségre*; nevezetesen hogy a jó iránt, még ha a szenvedés közt látja is, elérzékenyülésre, könnyörületességre hajlandó legyen, a rosztól pedig, még ha az jutalmazva látszik is, elundorodjék, irtózzék a lelkiismeret.

3) *A vallásos érzélem.*

A vallásos érzélem = a legfőbb valóságtól függésünknek, s ahhoz viszonyainknak érzése, tudalma. Ezen érzélem tehát ama másik kettőből virágozik föl, a másik kettőnek egysége.

A vallásos érzélem művelésében tekintetbe kell venni az *ösmerő tehetséget*; nevezetesen, hogy a vallásos érzélem elentétbe ne jöjjön az értelemmel, okossággal, hanem tiszta világosságban fejtsék; a homályos és érthetetlen vallásos fogalmak lehangolják ezen érzélemet. Tekintetbe kell venni az *érzelmi tehetséget*; nevezetesen hogy a képzelő tehetség erőit ne vegyen rajta; mert így a vallásos érzélemnek babonás, és rajongó iránya lesz, mint a pogányoknál. Tekintetbe kell venni az *akaró tehetséget*; nevezetesen az erkölcsi kötelességek ösmerésére, teljesítésére serkenteni szükséges; mert valamint az erény, az erkölcsi érzélem szüli a vallásos érzélemet: úgy a

vallásos érzelem élteti, erősíti az erkölcsi érzelmet; az érzéki vagy testi érzelmet pedig a maga hatáiraiba útasítja vissza.

A vallásos érzelenek, mint az ember szellemi életére legnagyobb fontosságúnak célirányos fejtésére sokat tesz az imádkozás, éneklés, komoly magatartás, és tisztelet-kimutató a szent helyeken, szent és vallásos cselekvényeknél.

C) Az érzéki körben.

12. §. A érzéki kör művelése is nagy fontosságu, mert ezen alapúl mind az ösmerő, mind az akaró, mind az érzelmi tehetség teljes kifejlődése. Innen meríti tartalmának nagy részét mind a két másik kör. Ezen körben kezdi meg a munkásságot a lélek. Ugyan azért azon célhoz, jellemhez kell alkalmazkodni itt a tehetségek művelésében, hogy a tehetségek munkásságainak céljok mind a két körben, különösen pedig a szellemi körben — mert ez az embernek koronája — a lehető tökélyig elérettessék. Melyre nézve:

1) Ösmerő tehetséget illetőleg.

Mínhogy ösmereteinknek jelleme, célja = igazság, világosság, rend, sokaság: tehát az észrevevő tehetséget ehhez képest kell művelni. Nevezetesen:

a) Hogy majd a szellemi kör minél igazabb, világosabb ösmeretekre tehessen szert, az észrevevő tehetséget *hű, tiszta* észrevevésre, nézlésre és érzésre kell szoktatni.

b) A rend megnyerhetése végett fokozatosan, kisebbekről, egyszerűbbekről nagyobbakra, többszerűbbekre emelkedni, s a tárgyakat a növendék korához kell alkalmaztatni.

c) Sokaságot illetőleg, az érző eszközöket élesíteni, tökéletesíteni, minél több, s különbözőbb tárgyakra figyelmeztetni szükséges, az érző eszközök munkássága, különösen a látás, hallás gyakorlandó, kültárgyak szemléltetése, hallgatása által, még pedig, ha csak lehet, természeti tárgyak látásában kell gyakorolni, festett tárgyak csak szükség esetében használándók. Az érző eszközök épen maradhatása végett őrizni kell az egészséget. A külérző eszközök művelése mellett el nem kell felejtkezni a belső érzékek műveléséről sem. Mind ezekre nézve a neveléstan ad részletes szabályokat.

Az érzéki körben az ösmerő tehetség művelési fő szabályait itt mi röviden így foglalhatjuk öszve:

Mínt hogy az érző eszközök által gyűjtött ösmeretek szolgálnak alapúl az érzék-szellemi, és szellemi kör elméleti munkásságának, a fogalmaknak, ítéleteknek, okoskodmányoknak: annál fogva szükséges oda munkálni, hogy a kultárgyakról szerzett képletek minél tisztábbak, világosabbak, igazabbak, összefüggőbbek, és sokfélék, különbözők legyenek. És így gyakorolni kell az érző lelket abban, hogy helyesen tudjon a növendék a tárgyak közt *különböztetni és egyeztetni*; még pedig, a mi fő dolog, az *észrehevésben, figyelésben, tovább határozásban* gyakorlandó; mert ezek nélkülözhetetlen feltételei, alapjai a képletek szerzésének, általában az ösmeretek gyűjtésének, gondolkozásnak. Mindezeknek minél jobban elérhetésére a növendék önmunkásságra szoktatandó.

2) *Kiható tehetséget vagy ösztönt illetőleg.*

A kimüvelt akarat jelleme *jóság, erősség, állandóság*, de macacsság, bosszúvágy, önféjűség, és dac nélkül. Tehát az ösztönt

a) Nem szabad elnyomni, mert akkor az akarat erőtlen és ingadozó, állhatatlan lesz minden munkásságra; sőt nevelni, táplálni kell az ösztönt, de úgy, hogy az mindig a jó felé, jó után irányoztassék.

b) Vigyázni kell hogy túl ne áradjon, mert akkor dac, fejesség, nyakasság, akaratosság, macacsság, megátalkodottság kinövéssei lesznek az akaratnak.

c) Igyekezni kell, hogy mi hamarább a szellemi kör *parancsa*, hatalma alá kerüljön az ösztön.

d) Az érzék-szellemi körnek csak igen mérsékelt befolyást kell reá engedni.

3) *Érzelmi tehetséget vagy kedélyt illetőleg.*

Az érzelmi tehetség itt mint kedély nyilatkozik, s ebből nő ki az érzelmek különbözőléle ágakból álló fája, mint már felebb is láttuk.

A kedély mint bölc tudalom, az önérzelem mint öntudat, az önmunkásság mint lelkiesméret magasulnak föl a szellemi körben.

A kimüvelt érzelmi tehetség munkásságának fő jelleme, fő célja a szép után törni; úgy de a szép az igaznak és jónak egysége: tehát célja oly szépet keresni, oly szép után törekedni, mely az igazság és jóság köntösébe van öltözve.

A művelt érzelmi tehetség munkásságának fő célja továbbá az embernek megelégedést, örömet, boldogságot szerezni. Az érzelmi tehetség tehát legfőbb boldogítónk, gyönyörködtetőnk, de egyszersmind megölő ellenségünk, ha a kedélyek szenvedélyekké, indulatokká fajulnak bennünk.

Ehhez képest művelési fő szabály itt: Hogy a kedélyt táplálni, nevelni kell a természetnek és művészetnek szépségével: de a szépség mellett mindig tekintetbe kell venni az igazat, és jót, nehogy az aranyhegyeken, légvárakon ábrándozók csallatásokra jussanak. Vigyázni kell, hogy a kedélyek indulatokká, szenvedélyekké ne váljanak. Ugyan azért azon kell igyekezni hogy minél hamarabb a lelkiismeret és okosság kormányra alá jöjjön. A képzelő léleknek is szabad befolyása lehet, csak hogy az értelem és okosság felügyelete alatt.

TOLDALÉK.

Előrajzok a nemzetek lélektanához.

(Psychologia gentium, ethno-psychologia)

Léte és fogalma.

Egyes emberekből állanak a népek, nemzetek, az egész emberi nemzet: következésképp, ha az egyes embereknél a különbözőféle körülmények — életkor, vérmérséklet és befolyása miatt a lélek tehetségei különbözőféleképp fejlődnek, úgy igen természetes hogy a különbözőféle körülmények miatt a népeknél, nemzeteknél is különbözőféle kifejlése van a szellemi életnek, azaz van népek, nemzetek lélektana is.

A nemzetközi lélektan tehát az a tudomány, mely azt adja elő, hogy egy vagy más nemzetnél, népeknél, birodalmaknál, sőt általában az egész emberi nemzetnél, mint társaságnál, a különbözőféle körülményekhez képest miképp fejlődik a lélek, s ennek tehetségei, miképp nyilvánulnak a szellemi élet.

Felosztása.

A nemzetek szellemi életének megkülönböztetjük először tehetségeit, nevezetesen ösmerő, akaró és érzelmi tehetségeit. Azután szellemi munkásságaik nyilatkozatait, tüneményeit; a mennyiben a nemzetek szellemi tehetségeinek mun-

kasságai, nyilatkoznak nyelvben, mint a gondolatok legközelebbi testében; nyilatkoznak a tudományban (litteratura), s tudományos intézményekben; nyilatkoznak álladalmi vagy polgári, és vallásos vagy egyházi életben, intézményekben; nyilatkoznak az általános szellemi élet történelmében.

Ehhez képest a nemzetek lélektana vagyis nemzetközi lélektan föloszlik két fő részre.

Az első rész tanít a nemzetek szellemi életének tehetségeiről, munkásságáról; ez neveztetik *tiszta nemzetközi lélektannak*.

A másik fő rész tanít a nemzetek szellemi tehetségeinek, munkásságainak eredményeiről, vagyis a nemzetek szellemi életének nyilatkozatairól, tüneményeiről; ez neveztetik *alkalmazott nemzetközi lélektannak*.

Mind a két fő rész ismét fölosztathatik *általánosra*, és *különösre*, a mennyiben vagy az egész emberi nemzetnek, legalább a föld bizonyos részén lakó több nemzeteknek, vagy pedig egyes nemzeteknek szellemi élete vétetik tekintetbe.

E szerint az

a) Általános tiszta nemzetközi lélektan tanít az emberi nemzetnek, vagy legalább több nemzeteknek szellemi élete fő tehetségeiről, munkásságairól.

b) Az általános alkalmazott nemzetközi lélektan tanít az emberi nemzetnek, vagy több népeknek szellemi munkássága eredményeiről, mint a milyenek a nyelv, irodalom, vallás, polgári intézmények, műveltségi történelem stb még pedig ezeknek mind jelenlegi állásáról, mind történeti kifejlődéséről összefüggőleg.

c) A különös tiszta nemzetközi lélektan előadja az egyes nemzetek vagy országok szellemi élettehetségeit, munkásságait.

d) A különös alkalmazott nemzetközi lélektan pedig előadja az egyes népek, nemzetek nyelvtanának, irodalmának, egyházi és polgári életének stb állását, kifejlődését.

Jegyzet. Különböző lélektana van tulajdonképen minden városnak, községnek, mit a lelkészeknek — ha sikeresen akarnak működni — ösmerni kell. Sőt külön lélektana van minden embernek, ezt a tanítványokban ösmerni kellene a tanítóknak, szülőknek.

Altalános tiszta nemzetközi lélektan, ethno-psychologia generalis pura seu cosmopsychologia.

Az emberi nemzetnek, vagy a nemzeteknek szellemi élete kifejlődésére befolyással vannak a téri, idői, mozgási és szellemi viszonyok.

1. *Téri viszonyok*, p. o. éghajlat, és egyéb területi sajátóságos körülmények.

Hogy az éghajlatnak nagy befolyása van a lélek tehetőségeinek fejlődésére, bizonyos azon alapigazságból, hogy *a lélek szoros összeköttetésben van a testtel.*

Ezen befolyás az emberre részint *közvetlen*, részint *közvetett*.

a) Közvetlen befolyása az éghajlatnak az, miszerint hidegebb, vagyis hideg mérsékelt éghajlat alatt inkább higgadtabb a lélek, tehát a szellemi kör fejlettebb, s főleg az ösmerő tehetség kitünő; p. o. Németországban, Dániában, Svéd- és Norvégországban, Angliában, Hollandiában. Ezt bizonyítja egyfelül a philosophia ott uralgása, másfelül a protestans vallásnak főleg ott elterjedése. Ellenben a forró meleg éghajlat alatt főleg az érzéki körnek, s illetőleg az akaró tehetségnek mint ösztönnek kifejlése túlnyomó. Igaz is, mert a forró égöv alatt lakó áfrikaiak ma sem foglalatostkodnak egyébbel, mint az akaró tehetség uralgásáról s az érzékiségről bizonyosságot tevő baromtartással, kereskedéssel, soknejűséggel, testi tárgyoknak isten gyanánti imádásával, áldozatokkal stb. A meleg mérsékelt éghajlat alatt pedig az érzékszellemi kör, illetőleg az érzelmi, képzelő tehetség kifejlése van túlsúlyban; ilyen Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugallia, Törökország, Arábia, Mexikó, Brasilia stb. Ezen helyeken izgékonyabb a lélek, s inkább a képzelő lélek uralg; ezt bizonyítják ott a művészetek, költészet, s a kitünően külszertartásokban nyilatkozó vallások.

A régi időben is az éjszakibb részen lakó görögöknél, mágusoknál az ösmerő tehetség, az öntudatos lélek szerepelt; bizonyítja a philosophia és mágia. A délibb éghajlatu Égyiptomban (gúlák, templomok), és indusoknál (roppant templomok) a képzelő lélek s akaró tehetség uralkodott.

Továbbá az is bizonyos, hogy a vastag nedves légben a lélek komor érzelmekre lesz hajlandó, mint az angolok; ellen-

ben a vékony és tisztább levegőü Schweicban, és Tyrolban vidámabb kedélyü emberek laknak.

b) Közvetve is befolyással van az éghajlat a lélek tehetségeinek fejlődésére. Nevezetesen a földnek éghajlattól függő termékenysége a népet munkálatlanná, restté teszi; ellenben a föld terméketlensége igénybe veszi a lakosok testi és lelki erőik gyakorlását. Könnyü e tekintetben összehasonlítani az indolens spanyolokat, és rest nápolyiakat a fürgé éjszaki Németország lakóival, és a munkás angolokkal. A hol pedig minden termékenység megszűnik, mint a sarkvidékeken, ott épen oly indolentia uralkodik, mint a déli igen termékeny tartományokban, csak hogy ellenkező ok miatt; a pólusoknál ugyanis nem volna semmi eredménye a munkának.

c) Sokszor megtörténik ugyan hogy azon éghajlat alatt igen különböző műveltségü népek találtaknak, de ennek nem az éghajlat az oka, hanem más okoknak, vagy sajátos területi viszonyoknak tulajdonítandó. Így p. o. — mint láttuk — a phantasia a meleg mérsékelt éghajlat alatt uralkodik: mindazáltal vagynak egyébütt is oly rendkívüli helyi körülmények, melyek még a hideg éghajlat alatt is felemelik a képzelő lelket; nevezetesen Herdernek „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“ címü munkájában olvasható: hogy a grönlandi népnél rendkívül erős a phantasia; mit okoznak a többek közt az elszigetelt magánosság, s a vidéket körül vevő száraz, és vízi borzasztó nagyszerü tünemények. A többi östehetségekkel is így van a dolog. Nevezetesen a tengerpartok, nagy szigetek stb, hol a közlekedés könnyü, ipar, kereskedés által az akaró tehetség erősítettik. Mint szintén a meleg égöv alatt is, a hidegebb égöv alól oda szállított colonia által az ösmerő tehetség különösen kifejlődhetik.

Minden esetre a mérsékelt égaj legalkalmasb a lélek tehetségeinek célirányos művelődésére.

2. Idői viszonyok, nevezetesen a nemzetek szellemi életének fokkonkénti történelme.

Igenis, idői tekintetben is nyilvánul a nemzetek szellemi kifejlődése, a lélek három östehetségének és ősalakjainak műveltsége, miről bizonyosságot tesz a történeten.

E tekintetben nem mindig alkalmazkodik a lélek három

őstehetségeinek kifejlődése, kinyomata téri viszonyokhoz; mert a népek, nemzetek sokszor helyöket is változtatják, s történeti változásaik sajátos jellemet ad a nemzeteknek. Mind a mellett is világosan ki lehet találni, hogy melyik nemzeteknél uralg túlsúlyban egyik vagy másik lelki fő tehetség.

α) Az ó korban más éghajlat alatt virágzott a szellemi műveltség, mint ma. Régen a meleg mérsékelt éghajlat alatt keletről indulva jött a műveltség nyugat felé; Indiából indulva az assyriai, égyptomi, és görög birodalmakon keresztül a római birodalomig, s ott culminálva lehanyatlott.

Ezen vonalban, és időszakban, noha még gyermek kora volt a műveltségnek, s annál fogva a képzelő lélek volt a főszereplő: mindazáltal kisebb nagyobb mértékben mind a 3 őstehetség fejlődésének vannak nyomai. Sőt oly birodalmakat is lehet megnevezni, melyek egyik vagy másik lelki tehetség túlkifejlését képviselték. Így képviselte Görögország az ösmerő tehetségnek, illetőleg az öntudó léleknek hatalmát. A római birodalom képviselte az öntudatos akaró tehetséget, mit bizonyít hódító hatalma, s kereskedelme. Zsidóország képviselte a képzelő tehetséget, mit bizonyít költészete, forradalmi ábrándjai, nemzeti büszkesége, prophétáinak sokasága.

Igen természetes, hogy azért mindenik nemzetben ki volt fejlődve a másik két lelki tehetség is, csak hogy egyikben egyik, másikban másik fejlődött ki túlsúlyban. Valamint az is bizonyos, hogy nem csak az említett három birodalom képviselte egyik vagy másik lelki tehetséget kitünőleg: hanem mások is voltak, kiket amazokhoz kisebb mértékben sorozhatni. Így a phöniciákat a rómaiakhoz, Égyptomot sok tekintetben a görögökhöz, sok tekintetben a zsidókhoz stb.

β) Az új korban a szellemi műveltség más éghajlat alatt tenyészik; nevezetesen főleg a hideg mérsékelt égöv alatt nyugat felől kezdődött, s Anglián, Franciaországon, Németországon keresztül halad keletnek, s úgy látszik, a muszka birodalomban fog culminálni, s ki tudja, talám egykor ott le is hanyatlani. Ezen vonalban esnek az éjszakamerikai álladalmak is, honnan, mint nyugat felőli birodalomból sokféle műveltség sugárzik a keletnek eső Európára.

Az újkori műveltségi vonalban is kifejlődött a nemzetek közt a három őstehetség. Egyik nemzetben azonban egyik,

másikban másik uralg. Úgy látszik, az ösmerő tehetséget, a gondolkozó észt leginkább a philosopháló Németország képviseli. Az akaró tehetség legjobban ki van fejlődve a kereskedő és iparos Angliában. A képzelő lélek a nemzetiségre büszke, és forradalmi Franciaországban uralg. Ezen három képviselőhöz természetesen más országok is számíthatók, mint p. o. Angolországhoz Éjszakamerika, Franciaországhoz Spanyol-, Olaszország, Németországhoz Dánia, Svédország. Muszkaországban nehéz elhatározni; úgy látszik, ott még egyik sincs kitünőleg kifejlődve, vagy pedig minthogy sok éghajlaton keresztül nyúlik a birodalom: annál fogva mind a három tehetség kitünőleg fog benne kifejlődni.

A magyar nemzetben minden dicsekvés nélkül merem állítani, hogy a léleknek mind a három östehetsége ki van fejlődve, még pedig egyensúlyban. Nevezetesen ösmerő tehetségének műveltségéről bizonyosságot tesz az, hogy mindenféle tudományok megtanulására alkalmas, minden hivatalra képes, bölcs törvényhozói képességét pedig ezer éven keresztül bebizonyította; mily régen volt csak az is, hogy Kálmán király a boszorkányok felőli pört eltörlötte.

Akaró tehetségének kitünőségét igazolja vendégszeretete, tántoríthatatlan hűsége, hadviselésbeni vitézsége, akármilyen tekintetben fáradhatatlan munkássága, erős kitartása.

Érzelmi tehetségének műveltségére mutat vallásossága, költészetre, művészetre nagy hajlandósága; midőn jelenleg is a legnagyobb művészek működnek közölök a világnak majd minden részében. Érzelmének mélységét mutatja a magyar az által is, hogy a körülményekhez képest igen vidám, jó kedélyű és igen bús is tud lenni.

A lélek három östehetségének a lélek 3 fő alakjábani időszakonként való kifejlése is szembevetendő az emberi nemzet műveltségi történetében. Nevezetesen:

Az első időszakban, vagyis az emberi nemzet gyermekkorában a 3 östehetség, úgy látszik, hogy csak az érzéki körben volt kifejlődve kitünőleg. Az akaró tehetség többnyire halászatban, vadászatban, baromtartásban, földművelésben, harcolásban, sátozkészítésben stb nyilvánult, tetőpontját érte el a Bábel tornya építésében. Az ösmerő, képesség, az ösmeret, az ezekről tudalomban állhatott. Az érzelmi tehetség pedig a

családi boldogságban, legfőlebb nemzetiégi visszaemlékezésekben határozódott.

A második időszakban, vagyis a hagyományos és történelmi ó- és középkorban a három östehetség leginkább az érzelmszellemi körben tűnt fel. Az akaró tehetséget kitüntetik az ázsiai óriástemplomok, egyiptomi magas gúlák, népvándorlás, hadjáratok, Görögország szobrászata, Róma festészete, költészete, Egyiptom hieroglyphái stb. Az ösmerő tehetséget mutatják: Zsidóország prophetizálása, Egyiptom astrologiája, görögök, rómaiak ékesen szólása, az elsőbbségnek philosophiája, az egész időszak régebbi felének mythologiája stb. Az érzelmi tehetségről bizonyosságot tesznek: a keresztény hit terjedése, kereszties háborúra való lelkesedés, zárdái, remetei fogalmak.

A harmadik időszakban, vagyis az új korban a három östehetség a szellemi körben, tehát öntudatosan nyilvánul túlnyomólag. Az akaró tehetség alkotmányokat, bölcs törvényeket hoz, ipart, kereskedelmet, gyors közlekedést, óriási terveket létesít. Az ösmerő tehetség felségesen ragyog a roppantúl előhaladott különböző tudományokban. Az érzelmi tehetség tiszta öntudatra vergődött az emberiség céljaira, céljainak kivételére, kötelességeinek miképeni teljesítésére nézve. Lehet hogy e szerint közel vagyunk a tetőponthoz, s újra egy hosszabb ideig lefolyandó kört kezd futni a vég nélkül tökéletesedő lélek stb.

Vajjon a magyar nemzetnél a 3 östehetség mind a három körben kellő mértékben kifejtett-e? nem merem állítani; sőt biztosabban hiszem hogy az öntudatos körben még távol áll a tökélytől, s így még sok munka vár reánk.

Jegyzet. Egyes emberben is szembe tűnik a 3 időszak. A gyermeki korban az érzéki kör, az ifjú korban az érzelmszellemi kör, a férfi és öreg korban pedig a szellemi kör uralg.

3. *Mozgási viszonyok és változások*, nevezetesen a népvándorlás, hadakozások, általános csapások, szomorú helyzet stb.

a) A népvándorlás, tudniillik ez alatt a tömérdek tapasztalások az ösmerő tehetséget művelik. Általános igazság, hogy valamint a fák átültetés által nemesednek, úgy a népek is. A magyarok és a mostani ázsiai népek közt mily óriási különbség van!

b) Hadakozások az akaró tehetség kifejlődésére rend-

kívül nagy befolyással vannak. Ekkor támadnak nagy vitézek, bátor férfiak, tevékeny emberek stb.

c) Az általános csapások, szomorú helyzet az érzelmi tehetségekre hatnak, a mennyiben ilyenkor megalázódás, bankódás, vallásos érzelmek stb támadnak a nép szívében, lelkében.

4. *Szellemi viszonyok.*

Az anyagi viszonyok is hatnak — mint láttuk — ugyan a lélekre, de sokkal jobban hatnak a szellemi eszközök, szellemi viszonyok; ily szellemi viszonyok: a nevelés, iskolák, szokások, példák stb.

a) *A nevelés* a szülék által kezdetik meg, s a gyermek lelkére oly rendkívüli hatással van, hogy sokszor a lélek az élet végéig megtartja azt az irányt, melyet nevelés által a szülék adtak. A szülei nevelésnek rendkívüli hatása leginkább a *hozzászokás* által történik. Hogy a szülői nevelés mily nagy befolyással van a szellemi műveltségre, könnyű belátni, ha némely családok e tekintetben egymással összehasonlíttatnak. A szülői nevelésben fő szabály hogy atya és anyja a növendék lelki tehetségeit ugyanazon egy irányban művelje.

A szülői nevelést felváltják az *iskolák*. Hogy az iskolák a leghatalmasabb eszközök a lélek tehetségeinek művelésére, a szellemi élet nemesítésére, már a legrégebb időktől fogva el volt ösmerve. Mégis azonban az újabb kor kötött legszebb reményeket az iskolákhoz a nemzetek szellemi műveltségének előmozdítására, gondolván hogy az iskolák fogják a népet értelmessé, nemes-érelművé, vallásossá, munkássá, az álladalom iránt hűségessé nevelni. Az újabb kor dicsősége a mindennemű iskoláknak minél nagyobb mérvben való fölállítása. A nevelésre vonatkozó újabb tervek, törvények, nagyszerű nevelési intézetek, a többek közt: ipar, kereskedelmi, építészeti, reál és népiskolák, kisedővodák, bölcsődék stb a mai művelt nemzeteknek köszönik lételöket. Igaz ugyan hogy sokszor az iskolai rendszerek nem felelnek meg a nevelési reményeknek; mert fogyatkozások vannak a rendszerben. Nevezetesen — kivált a népiskolákban — sokszor a tanulók nem járnak rendesen az iskolába; sokszor a tanítók nincsenek jól kiképezve, vagy pedig anyagi szükséggel küzdenek, vagy az álladalom nem ad nekik elég tekintélyt; sokszor pedig a tanterv, vagy a tanrendszer hibás: mindazáltal csalhatatlan igaz-

ság marad, hogy a célszerűleg rendezett iskoláknak rendkívül nagy befolyásuk van a lélek tehetségeinek művelésére, a szellemi élet nemesítésére. A hajdani görög műveltségnek, épen úgy mint a mai Európa szellemi fensőbbségének kétség kívül legnagyobb előmozdítói az iskolák.

A *köz szokásoknak* is nagy befolyásuk van a lélek műveltségére, nem annyira ugyan az értelemre, mint inkább az érzelmre, a családi, társaságos és polgári, sőt sokszor a vallásos életre is. A szokásoknak részint történeti, részint erkölcsi jelentőségek van, és valamely nemzetnek vagy népnek szokásaiból a műveltségi fok megmérhető. A szokások sokszor igen ártatlanok, sokszor igen ártalmasak. Valamely nemzetnek szokásai alól egészen senki ki nem vonhatja magát, ha csak különnek nem akar tartatni. Ha a gépies szokások — mint Sínában — egészen elnyomják a szellemi erők szabad fejlődését: ott a népnek, nemzetnek szellemi műveltsége magas fokra nem hághat.

A *példák* is hatalmas vonzerővel bírnak a lélekre. Innen van hogy a jókkali társalgás még a rossz embert is megjavíthatja, a rosszak társasága pedig a jókat is elrontja. Boldog ország az, hol a törvények szigorúan tiltják a rossz célú, és erkölcsstelen társaságok terjedését, alakulhatását.

b) *Alkotmányok, közigazgatási, törvénykezési intézmények.* Azt mondja Calinich az ő lélektanában, hogy a polgári köz intézmények minden nap érintvén a nép szellemi életét, igen természetes, hogy a nép belső életének alakulására nagy befolyással vannak. Ezen lélektani igazságot — úgymond — a tapasztalás is bizonyítja; nevezetesen a régi időben Spárta, Athené és Róma; az újabb időkben pedig Anglia, Éjszak-amerika, és az osztrák birodalom példakül szolgálhatnak. A törvények ugyan is, melyeken nyugosznak a polgári közintézmények, állandóságuk, s mindennapi működésök által nagy hatást gyakorolhatnak az értelem, érzés és akarat fejlődésének irányára. A nemzetnek a közigazgatásban, s törvényhozásban kisebb vagy nagyobb részvevése az önértetnek kisebb vagy nagyobb fokát idézik elő. A törvény előtti egyenlőség igazságerzetet, igazságszeretetet szül, az egyenlőtlenység pedig családságra, hazugságra, irigységre, gyűlölségre, bosszúállásra vezet. Lágy törvények könnyelművé, túlszigorú törvények nyakassá, megátalkodottá teszik a népet.

Egy szóval a polgári közintézmények a népek szellemi életének célirányos fejlődésére jótékonyan is, de kártékonyan is hathatnak.

Úgy látszik lélektanilag, hogy a tiszta monarchiában az ösmerő tehetség = tudományok, köztársaságban (Amerika) az akaró tehetség = kereskedés, ipar stb, alkotmányos monarchiában pedig az érzelmi tehetség fejlődik kitűnően, p. o. Angolországban a vallásos érzelem. Az is különös, hogy monarchiában a közigazgatás, köztársaságban a törvény- vagy igazgatókiszolgáltatás, alkotmányos monarchiában pedig a törvényhozás kitűnő.

c) *Vallás.*

Ha meggondolja az ember azon borzasztó eseményeket, melyeket a vallás egyszer máskor a földszinén az emberek, népek közt, előidézett: első tekintettel nem tudja az ember elhatározni, vajjon a vallás jótékony, vagy kártékony befolyással bír-e a lélek művelésére.

Mindazáltal ha meggondolja az ember, hogy a kijelentett keresztyén vallásnak főszege tartalma, tudniillik a vallásos eszmék, isten, idvezítő, váltság, halhatatlanság, örök jutalom, erkölcsi kötelességek stb az emberi ösmeretet gazdagítják, az érzelmebe, szívbe nyugalmat, bizalmat, isteni félelmet, felebaráti szeretetet öntenek, az akaró tehetséget reménylésre, az erkölcsi jó utáni törekedésre, a szenvedések elhordozásában béketűrésre, állhatatosságra serkentik, buzdítják: lehetetlen el nem ösmerni, hogy a vallásnak, különösen a keresztyén vallásnak igen jóltevő befolyása van a szellemi élet fejtésére, nemesítésére. Hasonlítsuk csak öszve a buddhaistákat, mahumédánusokat, zsidókat, keresztyéneket egymáshoz: majd meg fogjuk látni, mily különbség van gondolkozás-, érzés- és cselekvésmódjaik között. Az álladalomnak azért nagy érdekében áll, hogy a népben a vallás által nemes érzéseket ébresztszen.

Az ethnopsychologia többi részének kidolgozását azokra bízom, kik nálamnál több nép- s történetismerettel bírnak.

HARMADIK RÉSZ.

A lélek betegségeiről.1. §. *A lelki betegség fogalma s fő osztályozása.*

Valamint a testnek, úgy a léleknek is vannak betegségei. Valamint a test több tagokból áll, melyek öszhangzólag munkálkodnak hogy a testi élet s egészség fentartassék s ha azon munkás tagok közül egy vagy több megháborítatik rendes működésében, akkor a test kisebb vagy nagyobb mértékben betegnek mondatik: úgy a léleknek is külömbféle tehetségei vannak, melyek mint a gépnek összevágó kerekai egyetértve munkálkodnak hogy a lelki élet épségben, józanságban fentartassék s kitűzött célja felé haladhasson; és ha a léleknek ezen tehetségei valami körülmény miatt megzavartatnak munkásságukban, akkor azt mondjuk hogy a lélek beteg.

Ezen betegsége azonban a léleknek külömbféle alakban nyilatkozik. Leginkább lehet pedig a lélek betegségeit két fő osztályra venni. Vagy olyan tudnillik a betegség, mely a léleknek tudta és akaratja nélkül történik; ilyen p. o. a holdkórosság, tébolyodottság: ugyan azért az ily betegség senkinek be nem számíttatik, vétkül nem tulajdoníttatik. Vagy pedig olyanok a lelki betegségek, melyek az embernek tudtával s akaratjával történnek, ezek az úgynevezett indulatok, szenvedélyek. Az indulatok és szenvedélyek közt az a különbség van, hogy az indulatok hirtelen származnak s hamar el is enyésznek, mint p. o. a meglepő öröm, szomorúság, megrettenés, haragra lobbanás, bosszúság.

A szenvedélyek pedig már szokássá vált — s a legkisebb inger által feleledő s napról napra nagyobb hatalomra vergődő — s gyakran az ember élete végéig tartó betegségei a léleknek; ilyenek a rágalmazni, hazudozni, csalni, szitkozódni, gyűlölni, lopni szeretés, a vakbuzgóság, babona, önzés, nagyravágyás, rangkórság, kevélység, pénzszerelme, fűsvénység, tékozlás, restség, tunyaság, szerelemfáltás, továbbá a vétkes játékokra, bujaságra, dorbézolásra, egy szóval a világi gyönyörök mértékletlen élvezésére való hajlandóság.

Ezek és ezekhez hasonló több betegségei a léleknek az embernek tudtával és akaratjával történnek, s minthogy mind

a testre mind a lélekre sokszor ártalmas befolyással vannak : azért az embernek beszámíttatnak, s vétkül tulajdoníttatnak, s gyakran meg is büntettetnek.

A) *A beszámítható lelki betegségek, vagyis az indulatok és szenvedélyek.*

2. §. Az indulatok és szenvedélyek kártékony befolyással vannak az embernek mind testére mind lelkére.

a) Hogy a testre befolyással vannak, azt avagy csak onnan is lehet következtetni, hogy a lélek szoros összeköttetésben áll a testtel, és így egyiknek betegsége sokszor maga után vonja a másiknak betegségét. Azt pedig, hogy a szenvedélyek, indulatok kártékonyan hatnak a testre, nevezetesen akadályozzák a test kifejlődését, megzavarják az egészséget, elrútítják a testnek szépségét, sőt sokszor halált is okoznak — legjobban bizonyítja a tapasztalás.

Láttatok-e már félelem miatt megrettent embert akár a tenger hullámai közt eltört s merülni akaró hajón, akár halálra ítélt bűnöst a siralomházban ?

Vére meghűl, mintha téli zivatar rohanna keresztül erein, arca elsápad, szemei mereven állanak, mint ha már a borzasztó halálnak képeire volnának függesztve. Valóban a nagy megijedés véghetetlen befolyással lehet a testre, ennek műszereire.

Herodót nevű régi történetírónál olvassuk, hogy a hatalmas Krézusnak egy néma fia, midőn megpillantotta, hogy az ellenséges katonának fegyvere már apjának fejéhez van mérve, annyira megrettent, hogy szólását visszanyerve fennhangon kiáltotta : „Ember, meg ne öljed Kroesust!”

Láttatok-e már haragra lobbant embert ? mily erőszakos változáson megy keresztül annak teste. Idegzete rendkívüli feszültségbe jön, mint csatában a löni akaró nyilaknak húrjai, izmai kidagadnak mint az áradó tengernek duzzadó habjai, szemei villognak, fogai csikorognak, ajkairól boszú átkai dörögnek, kezei akaratján kívül emelkednek, lábai a földet verdesik, belsejében sebesen és nagy mennyiségben válik külön a keserű epe s mérget önt a belső részekre. Ily lázas állapot aztán nem csuda ha veszélyes betegségeket s néha halált is okoz.

Láttatok-e hogy a dobzódásban s testi gyönyörök tilal-

mas élvezésében elmerült emberek mily halálos sárga színt öltöznek magokra, s az egykor örömtől szikrázó világos szemek most belső bágyadtság, s fájdalmas kínok homályos tüköreivé, s a pokol győzedelmeinek gyászos zászlóivá változnak?!

Láttátok-e hogy az erkölcstelenség ily mocsárjában fet-rengő emberek mily különbféle borzasztó testi nyavalyák szá-nandó áldozatává lesznek; s a test, mely az egykor élvezendő testi gyönyörök előérzete miatt eleven színekben virult: most a testi gyönyörök kitelt élvezetének vádolva furdaló érzése miatt élő halottá változik? Ha láttátok, úgy tudjátok meg hogy mindezek azon indulatoknak és szenvedélyeknek követ-kezményei, melyek a szívben, lélekben zabolátlanul dü-höngenek.

b) *Az indulatoknak, szenvedélyeknek épen ily kártékony befo-lyása van a lélekre is.*

A lélek nyanyan a maga tehetségeivel egy összefüggő egészet, egymás kerekéibe vágó életművet képez; ha tehát valamelyik tehetség szenved, ha a léleknek valamelyik tagja beteg, igen természetes hogy az egész szervezet összefüggése bizonyos tekintetben megbomlik, vagyis az egész lélek megérzi a betegséget.— Úgy vagy, az indulatok és szenvedélyek kártékonyan hatnak az érzésre, érzéketlenséget, szeretetlenséget, sőt kegyetlenséget okozva; kártékonyan hatnak az értelemre, okosságra, megölik a lélek szabadságát, hatalmuk alá hajtják az egész embert mint rabszolgát; kártékonyan hatnak az embernek erkölcsi állapotára.

Igenis az embernek testi szemei a világ hiábavalóságainak esábitó fénye által megvakítatva magának a léleknek is megvakítják örökös szemeit.

Az embernek testi fülei a világ tomboló örömeinek, fényűzéseinek varázs hangjától elbájoltatva megigézik az okosság füleit is. Az embernek minden érzékei, melyek a testi világ kényelmeitől, hízélgéseitől ingereltetve elcsábúlnak, magának az értelemnek ítéletét is részökre hódítják, s az igazság szózatában megnémítják, a lelkesméret érzékenységét is megtompítják. — Innen lesz aztán hogy a megvakult okosság bü-nös fertőkhöz vezető utakra tévedez; a megnémult és homá-

lyos értelem borzasztó akaratokra, és csalfa itélettételekre szokott hajlani; a megtompúlt lelkiesméret pedig sötét gondolatokat, s iszonyú indulatokat támaszt az emberi lélekben, szívében. Innen lesz végre hogy az ember mindig messzebb távozik erkölcsi céljától, s mindig rongyosabbra tépdési az idvesség reménységének hajóvitorláit; eltávolítja az indulat és szenvedély az embert az istentől, eltávolítja embertársaitól, eltávolítja a vallástól, el a szeretet törvényeitől, örökre eltávolítja a mennyországhoz vezető ösvénytől.

3. §. *Az indulatok és szenvedélyek elleni óvó és gyógyító szerek.*

a) A mi az óvó szereket illeti, legjobb óvó szerek a léleknek ezen betegségei ellen az istenbeni bizalom és a fölvilágosodás, azaz a mi életünk céljának, rendeltetésünknek világos megismerése; továbbá az indulatok és szenvedélyek veszélyes voltáról meggyőződés, az akarat erősítése, a szív nemesítése, mint szintén a munkásság gyakorlása.

Igenis, ki az istenben bíz, a ki meg van arról győződve hogy utoljára is minden rosznak látszó dolog jóra fordul, az nem retten meg oly könnyen a veszélyek között, az nem veti magát gyáván a szenvedélyek közé, ha mostoha körülményei talám azt tanácsolnák is csábító hangokon.

A ki világosan látja és tudja, esméri az élet célját, az ember rendeltetését, látja az indulatok, szenvedélyek veszélyes következményeit mind a testre mind a lélekre: az bizonyosan őrizni fogja élethajóját az indulatok szélveszeitől, a szenvedélyek mélységes örvényeitől. Valóban a világos ösmeret hatalmas óvó szer a lelki betegségek ellen, épen úgy mint a természeti világosság megvilágosítja az élet útait. — Minél miveltebb, fölvilágosodottabb valaki, annál önállóbb, annál erényesebb: ellenben minél tudatlanabb, annál durvább, állhatatlanabb, s annál inkább rabja indulatainak, szenvedélyeinek.

Az akarat is annál szilárdabb, határozottabb s tevékenyebb, minél inkább ki van művelve. Az érzés hasonló a tényésztő melegséghez, s valamint ez függ a világosságtól, úgy függ az érzés az ösmerettől. — A műveltebbeknél az öröm is nemesebb, és sok oly dolog által nem érdekeltetnek, melyek a műveletlen embert fölingerlik; épen oly formán mint a felnőtt emberek nem kívánják már azon játékokat, melyek nekik

gyermek korukban kedvesek valának. — A fájdalom enyhül, ha tudjuk, hogy sok rossz van a világon, mely szükségessépen való és kikerülhetetlen; a szomorúság kisebbedik annak tudatával, hogy elvesztett kedveseink visszahozhatatlanok a sírgödörből; a szenvedések nyilai megtompúlnak, ha tudjuk, hogy nálunknál sokkal boldogtalanabbak és szerencsétlenebbek is nyögnek a mostoha sors vasvesszeje alatt az emberek milliói közt. Az ily gondolatok, az ily világos ösmeretek öntenek belénk megelégedés érzését sorsunk felől, s távol tartanak az indulatok, szenvedélyek örvényeitől.

Távol tartjuk magunktól az indulatok és szenvedélyek hálói az által is, ha munkásságban, munkás szeretetben gyakoroljuk magunkat. Erre pedig van elég alkalom a hozzánk legközelebbi körben is. — Hány nyomorultnak folynak alá könyvei, melyeket jótéteményeinkkel fölszáríthatunk. Hány éhezőnek s ruhátlanoknak segélykérő kiáltásai hangzanak füleinkbe, melyeket munkás szeretetünkkel, adakozásainkkal megszüntethetünk. Sok elhagyott árvákat fölnevelhetünk, sok viszálykodásokat kibékíthetünk. Minden ember saját kezében tartja családjának, városának, nemzetének boldogságát szintúgy mint boldogtalanságát; szabad tetszésétől függ egyiket avagy másikat munkálni, előmozdítani. Munkálkodik csak minden ember a maga hatáskörében mindig azt, a mit az okosság, isten, és a törvények parancsolnak, és a mi egyes emberekre, s az emberi társaságra jó, üdvös és boldogító: így biztos lehet a felől hogy indulatainak, szenvedélyeinek nem fog rabja lenni.

b) A mi a gyógyító szereket illeti:

Ha valaki akár gyarlóságból akár vigyázatlanságból vagy akármi okból már rabjává lett valamely szenvedélynek: ne essék azért kétségbe, mert a lelki betegségnek nem csak óvó, hanem gyógyító szereik is vannak.

Legelsőben is tehát a lelki beteg *határozza el magában* a megjobbúlást, *vegyen magának szükséges bátorságot arra, és bízzék önjerejében*; mert a ki magában nem bíz, annyi mint magát önkénytelenül vetni a betegség és halál karjai közé.

Keresni kell az orvosságot, mely megszabadít a szenvedély kötelei közül. Keresd a körülményhez képest a magányt vagy a társaságot, fuss el a rossz társaságtól, társalkodjál becsületes

és jó emberekkel. Légy munkás, oszd el a munkás napoknak óráit, s tartsd meg azt pontosan, szoktasd magadat a szoros rendtartáshoz. — Örködjél hajlamaid fölött, kerüld az alkalmat, mely a te gyengeségedet újra lángra lobbanthatná.

Igyekezzél minden tekintetben a mértékletességre, igazságra, békeségre. Ne félj és ne remélj túl a rendin. Teljesítsd kötelességedet. Iparkodjál összhangzást szerezni lelki tehetségeid közt. Fő dolgod légyen hogy az okosságnál legyen a legfőbb hatalom, az kormányozza indulataidat, szenvedélyeidet. Legfőbb kötelességed legyen pedig az isteni félelem, a vallásosság.

Ha látod aztán hogy már néhány lépést előre haladtál a megjobbulásban: akkor légy bizonyos hogy a vétkek utjától távolabb estél, s az indulatok, szenvedélyek hatalma alól szabadabbá lettél, s lassanként egészen is meg fogsz szabadúlni, meg fogsz gyógyúlni.

B) *A be nem számítható lelki betegség, nevezetesen pedig az úgynevezett tébultság (Irrekrankheit).*

4. §. A beszámítható és be nem számítható lelki betegség közti különbség.

A beszámítható lelki betegségeken — milyenek az indulatok és szenvedélyek — az öntudat a külvilághoz egyensúlyát nagyobb részben meg tartja, azaz meg tudja különböztetni gondolatvilágát a külvilágtól: ellenben a be nem számítható lelki betegségeken, nevezetesen a tébultságban rendesen fölcseréli a gondolatvilágot a valódi külvilággal.

A tébultság tehát oly lelki betegség, melyben különösen az öntudat van megsérülve, minek következtében sem az ösmerő sem az akaró tehetség nem járhat a rendes kerékvágásban; vagyis tulajdonképen az öntudat azért van megzavarodva, mert az ösmerő és akaró tehetség kerekerei vannak megsérülve. Úgy látszik hogy a tébultságban a léleknek érzelmi tehetsége vagyis ennek felső alakja, az úgynevezett képzelő tehetség (phantasia, Einbildungskraft) játszsza a fő szerepet; de épen azért nem lehet ezt is rendes működésnek tartani.

A tébultságban ennél fogva a léleknek mind a három alaptehetsége, nevezetesen az ösmerő, akaró és érzelmi tehetségek megvannak háborítva az ő munkálkodásokban valami

testi vagy lelki ok által. Úgy látszik hogy a léleknek származott tehetségei közül különösen az emle van leginkább megzavarodva a tébult emberben.

5. §. *Vajjon maga a lélek lehet-e beteg?*

E kérdésre többnyire a lélektanárok azt felelik, hogy a lélek maga nem lehet beteg, mert az egyszerű lény (ens simplex); hanem a lélek betegsége csak onnan van hogy a test, mely a léleknek eszközül szolgál a munkálkodásban → mondom, a test van megsérülve, megháborítva a lélekhez viszonyában; minek következése az, hogy a lélek nem tudja a megsérült testi szervek által rendesen törvényszerűleg kimutatni, nyilvánítani munkásságát; épen úgy, mint a zongora virtuóz nem tud jól játszani a rosszul fölhúrozott zongorán. Példát is hoznak föl reá hogy állításukat igazolják. Nevezetesen Werner beszéli el „Symbolik der Sprache“ című munkájában Steinbock után: hogy Ukermarkban halt meg 1781. november havában egy nő, miután 20 évig tébolyodott volt. Ezen nő, halála előtt visszanyerte lelki épségét; és nem ösmertek reá azok, kik 20 év előtt is ösmerték; annyira tökéletesedett a tébultság ideje alatt az ösmeretben, különösen a nyelvben, hogy azt állították: miszerint, ha tébultsága ideje alatt szüntelen a legmiveltebb emberek társaságában volt volna is, oly magas tökélyre nem emelkedhetett volna ösmere, mint tébultsága alatt.

Ebből azt következtetik a lélektanárok, hogy ezen nőnek a lelke, s lelki tehetségei sértetlenül maradtak s a tökéletesedést magokban folytatták, csak a test volt beteg, csak a test volt arra alkalmatlan, hogy azon a lélek kimutathassa munkásságát.

Nékem pedig úgy látszik, hogy a lélek maga is lehet beteg, ha nem is épen lényegére — de legalább alakjára nézve; mert hiszen a betegség nem egyéb mint változás, a lélek pedig a változásnak ki van tétetve; mert különben nem volna tökéletesedhető. Azonban az is bizonyos hogy sokszor a lelki kórnak lelki oka is van: és így az okozó léleknek változnia kell; mert különben az okos ember soha meg nem boldulhatna.

Úgy látszik hogy a három östehetség (ösmerő, akaró, érzelmi tehetség) maga nem, hanem csak egymáshoz viszonyaik, tehát a léleknek szervezetei lehetnek betegek.

6. §. *Osztályozása a tébultságnak.*

A szerint a mint a léleknek három őstehetsége van: a szerint a léleknek be nem számítható betegségét, nevezetesen a tébultságot is, három fő osztályban lehet venni.

a) Első osztályba tartozik az ösmereti tébultság vagy téboly.

Ez származik az ösmerő tehetség rendes munkásságának vagy szervezetének megzavarodásából, megbomlásából. Fő jelleme az, hogy a gondolatvilágot fölceréli a valódi külvilággal.

Az említett megzavarodás történik az ösmerő tehetség munkásságának vagy rendkívüli fölemelkedéséből, vagy rendkívüli lehangoltságából. Testileg véve amott túlradva, emitt leapadva van az ideglélfolyam (Nervengeistströmung). Amaz esetben az ösmereti téboly neveztetetik eszelősségnek vagy esztelenségnek (Wahnsinn); emez esetben pedig kábaság, ostobaság vagy bolondságnak (Narrheit). Ide számláltathatik a butaság is is (Blödsinn); ez ugyan abban különbözik a többi-től, hogy ez az egész lelki szervezetnek általános gyengeségét jelenti, mely nem annyira az életviszonyoktól származik, mint inkább vele születik az emberrel.

Egyébiránt — ha a lélektan nagyobb tökélyre vitetik — ki fog világosodni, hogy az ösmereti téboly fölosztását a szerint is ki lehet mutatni, a mint az ösmerő tehetség többféle munkásságban tűnik fel. Nevezetesen a többek közt tudjuk hogy az ösmerő tehetség, a mennyiben a gondolatokat egymástól külön választja, vagy egymáshoz viszonyítja, neveztetik értelemnek; a mennyiben pedig a gondolatokat egységben fogja fel, neveztetik okosságnak: ehhez képest vannak oly tébolyodottak, kik nem tudják a gondolatokat egységben fölfogni; mint p. o. a ki a szentháromság fölötti elmélkedésben háborodik meg; vagy a politikai új eszméket, eseményeket nem bírják megemészteni, s a miatt tébolyodnak meg. Az ilyeneknek látni való hogy okosságuk van megbomolva. Vannak oly tébolyodottak is, kik a gondolati egységeket nem bírják többé máshoz viszonyítani, mástól megkülönböztetni; ezek tehát valamely gondolategységben megrögzöttek (fixa idea) s ezen rögeszmétől nem szabadúlhatnak; ezek sokszor a maguk sze-

mélyét sem tudják mástól külön választani. Némelyik magát Krisztusnak, istennek, császárnak, pápának vagy vezérnek stb hiszi. — Ezeknek értelme van megromolva. — Tapasztalásból lehet ugyanis tudni, hogy némely tébolyodott csak némely gondolatokra nézve zavaros, a többi gondolatokra nézve tiszta.

Az eszelősség kórjele vagy jelleme és okai.

Jelleme néha a nagy kedv, elevenség, vidorság, sok beszéd, és pedig rendszeren csak nem ugyanazon tárgy körül, azaz bizonyos fogalom- vagy eszmecsoport körül forognak bő beszédeikkkel. Kitünő jelleme az, hogy míg túlságba nem csap az ösmerő tehetség fölemelkedettsége, addig néha rendkívüli nagy észtehetséggel, nagy ékesszólással beszélnek vagy írnak, mint Tasso, Lukréc és Baboeuf. Néha pedig távol levő dolgokat is világosan látnak, mint Weimarban egy Klaus nevű tébolyodott egész haraggal ment be a titkos tanácssterembe s felkiáltott: „Ti itt nagy dolgokról tanácskoztok, de arról senki sem gondolkodik hogy Kóburgban a tüzet mikép kelljen eloltani.“ A nagy tüzet, mely épen azon percben támadt Kóburgban, csak később tudták meg a weimáriak.

Okai az eszelősségnek a váratlan szerencse vagy szerencsétlenség, vallásos rajongás, túlságos érzelgés, költői világba való bemélyedés, túlságos képzelődés, bölcsészeti szőr-szalhasogatás, és némely testi nyavalyák sat.

Az ostobaság, bolondság, kábáság jellemei és okai.

Jellemei: összefüggőleg gondolkodni egyáltalában nem tudás, kedvetlenség, nyugtalanság, félénkség. Némelyik panaszkodik, némelyik egy szegletbe meghúzza magát elmélyedve valamely gondolatba.

Okai: a túlságos iszákosság, különösen a pálinkaivás, kicsapongás, agy-bénulás, nagy hőség, nagy hidegség, bódító szerek használata, nyavalyatörés, zabolátlan indulatok; szenvedélyek, megerőltetett lelkimunkásságok, és más lelki betegségek. A butaságnak néha az éghajlat befolyása is okozója; sokszor a szűkvölgyi vagy magas hegyi lakosokkal vele születik: ekkor nevezik kretinismusnak.

A pálinkaivásból származott bolondság különösen az

által származik, hogy az agyvelőn bizonyos epés kiizzadás gyűl össze. Innen van — megjegyzi Wendt — hogy az ily iszákos embernél az említett esetet előhozza csupán egy álmatlan éjszaka, egy heves megboszankodás, vagy pedig valamely mély bánat.

Ideler az ösmereti tébolyt költőire és betegesre osztja föl. Szerintem amaz az eszelősség, emez a bolondság, ostobaság. Ideler azt állítja — és igazsága van — hogy a költői téboly gyakran átmegey beteges tébolyra. Így történt p. o. hogy Spinelli az ördögöt oly ijesztő vonásokkal festette le, hogy azután az ördögöt testestül lelkestül szüntelen maga előtt látta, s hallotta hogy az ördög néki a torzkép miatt szemrehányásokat tett.

Müller pedig, ki egy híres madonna-rézmetszetet készített, életének vége felé látta (képzelte) a szent szüzet, ki neki a képért köszönetet mondott, és őt hívta magával a mennybe; ennek következtében éhséggel ölte meg magát.

b) Akarati téboly.

Ez az akaró tehetség munkásságának vagy szerfeletti fölemelkedettségéből, vagy túlságos lehangoltságából áll elő. Amaz esetben neveztetik örültségnek vagy örvöngésnek, eszeveszettségnek, dühös bolondságnak (Raserei, Manie, Wuth, Tollheit), emez esetben pedig neveztetetik félelemkórnak (athymia), tehetetlenségi kórnak (abulia).

Az akarati tébolyhoz számíttathatik a gyújtás-vágykór (pyromania), melyben szenvedett Néro, gyilkolási vágykór (Mordsucht), a nemidüh (Geschlechts-Wuth).

1) A mi az akaró tehetség túlfeszültségéből származó lelki kórokat — örvöngés, eszeveszettség, dühös bolondság — illeti :

Ezeknek jelleme az, hogy az ösmerő tehetség munkássága egészen megszűnni látszik; és ez igen természetes, mert az akaró tehetség elválhatlan ellenpólusa lévén az ösmerő tehetségnek, ha az egyik túlságba lép, minden hatalmat magához ragad, akkor a másiknak is ki kell esni a rendes kerékvágásból, s el kell némúlnia. Az ily elmebeteg nem ösmer senkit, még rokonait sem. Másik jelleme a dühösködés, a mindent szétrontani akarás, vérszomjasság. Ezen borzasztó beteg-

séget — mely egyszersmind a legnagyobb testi erővel szokott öszveköttetve lenni — gyakran megelőzi az úgynevezett csendes düh, melyben a beteg magába vonúlt, elzárkozott, komor.

Gyakran megelőzi ezen rettentő lelki kórt az álmatlanság, nagy főfájás, fejszédülés, reszketegség, kemény szívdobogás, sebes vérütés, elvörösödés, merev nézés, mell-égés, égető szomjuság sat. A düh elmúltával nagy ellankadság következik.

Okai ezen betegségnek napszúrás, bódító szerek használata, veszett eb marása, kóros agyingerültség, kicsapongó élet, túlságos munka, sok éjtszakázás, megcsalott szerelem, zabolátlan indulatok és szenvedélyek sat. Sokszor a rossz nevelésből is ered, midőn t. i. a szülék könnyelműleg elnézik gyermekeiknek szabad kényök szerinti dúlfulásait, haragkodásaikat, dühösködéseiket.

2) Az akaró tehetség léhangoltságából eredő lelki nyavalyák jelleme a testben és lélekbeni tökéletes ellankadság, úgy hogy sokszor minden testi és lelki erő nyilvánítása nélkül gépszerűleg ágyban fekszenek, az akaró tehetség annyira elvan gyengülve, hogy sokszor még beszélni sem tudnak, érzéketlenek; néha ugyan megvan ösmerő és érző tehetségök: de az akaró tehetség képtelen a munkásságra.

Okai ezen lelki kórnak: szerencsétlen élettörténet, önfertőzésből származott hátgerincvelő-kiszáradása, mivel ennek következése az izomrendszer-bénulás, sat.

c) Érzelmi téboly.

Ezen kór az érzelmi tehetség munkásságának vagy szerfeletti ártától, vagy túlságos apályától áll elő. Első esetben neveztetetik rajoskodásnak (phanatismus), ördöngösségnek (Besessenheit), szerelemdühnek, öngyilkosságvágnak, ez utolsó kór az angoloknál különösen divatos. Másik esetben: melakór vagy búkór (melancholia), hypokondria, apathia (Gefühllosigkeit).

1) Jelleme az első rendű érzelmi tébúltaknak a kedves vagy kedvetlen érzelmeknek heves kitörései néha szavakban, néha tettekben. A fanatikust mint szintén a szerelemdühöst a túláradott érzelmek sokszor életveszélyes körülmények közé is elragadják.

Az ördöngös, ki tudnillik azt hiszi hogy ördögök, gonosz

szellemek társaságában van — roppant lármával van, lelkekkel fantasirozik, sokszor jövendöl, s megjósolja kigyógyulásának idejét. — Ösmertem 1852-ben egy 28 éves ifjú nőt, ki férje által jeges vízbe dobván, részint hülés, részint megrettenés következtében ezen lelki kórba esett, később meg is nemúlt; egyszer bizonyos szellemek jelentek meg ágyánál, s megmondák neki hogy 30 hét múlva, azaz ó-év utolsó napján meg fog szólalni; ezt kidadogta édes anyjának; s én kíváncsian vártam az ó-év utolsó napját, s a nő saját tapasztalatom szerint a meghatározott napon visszanyerte szólását. — Úgy látszik hogy a nyavalyatörés, és vidatánc is ezen kórral atyafias. Alkalmasint a meleg tartományokban — hol a phantasia elevenebb — gyakoribb eset az ördögösség, mint például Zsidóországban Jézus idejében. Az ördögösök sokszor a félreeső helyeket szeretik, szeretnek tartózkodni temetőkben, erdőkben, pusztákban.

Okai ezen betegségeknek a többek közt a célt nem érhető vagy megsalattott szerelem, a neki szelesített vagy heves természetű képzelő tehetség, tudatlanság, babona, előítéletek, félelem, ingerlékeny véralkat sat.

2) A mélakórnak, hypokondriának és apathiának általános jelleme a kedvetlenség, mély bú és bánat, bizonyos gondolatba vagy érzelembe bemélyedés, berögzés, elfásulás, érzéketlenség, borús gondolatok; az ily kórosok magokat szörnyű betegeknek, vagy szerencsétleneknek tartják, s óhajtják halálukat, sóhajtoznak, sirnak, jajgatnak, panaszkodnak, sőt megtörténik hogy öngyilkosságba is esnek.

A hypokondriában levő inkább testét illető bajról, betegségről képzelődik. A mélakóros különösen lelki bajról, szerencsétlenségről panaszkodik. Az apathiában szenvedő pedig tökéletes érzéketlenségben van, és sem a gondolkozásnak, sem az akarásnak, cselekvésnek szinte semmi jelét sem adja.

Okai ezen nyavalyáknak a többek közt az altest beteges volta, emésztési hiány, sok ülés, mértékletlenség, ifjusági kicsapongó élet, nagy szerencsétlenség, valamely kedves rokonnak vagy gyermeknek haláláni busulás, lelkiösmeret furdalása stb.

7. §. *A lelki betegségek gyógyítása.*

A lelki kórok gyógytana még koránt sincs úgy kiművelve mint a testi nyavalyáké, minek okát az elhanyagolásban gondolom rejleni, pedig tudjuk hogy a lélek drágább a testnél. Ugyanazért szükségesnek tartom, hogy a kik közelebbről vagy távolabbról hivatva vannak a lelki nyavalyákról gondolkozni, vagy azokat gyógyítani, igyekezzenek a lelki nyavalyák gyógytanát művelni, tökéletesíteni. — Én a mások tapasztalatait, nézeteit a magaméival összevetve, következő elvekre vélem alapíthatni a lelki nyavalyák gyógytanát.

1) A lélek három őstehetségének három testi szerv felel meg, melyekkel amazok szoros öszveköttetésben állanak; nevezetesen az ösmerő tehetségnek az idegrendszer, az akaró tehetségnek az izomrendszer, az érzelmi tehetségnek a vérrendszer a szerve. Ezt igazolja egy részről az, hogy a hosszas gondolkozás által az ideglél kimerül, akaratunk létesítésére izmaink kidagadnak, a vér fölmelegülésével az érzelem s ennek felsőbb foka, a képzelet is fölmelegül; más részről az, hogy az ösmereti tébolyban az idegrendszer szabályellenes, az akarati tébolyban — örültség-, dühös bolondságban az izomrendszer rendkívüli testi őröt fejt ki, az érzelmi tébolyban, a hypokondriában, melákórbán a vér van megromolva.

2) A lélek említett három őstehetése egymással elválhatatlan öszveköttetésben áll, még pedig olyformán hogy az érzelmi tehetség a középpont, az embryo, s ebből sugárzik két pólus, egyik — befelé menő — pólus az ösmerő tehetség, a másik kifelé ható pólus az akaró tehetség. Ebből következik hogy, ha az egyik göncöl fölhangoltatik, akkor a másik lehangolódik; kiki tudja ugyanis hogy az embernek nagy dühében ösmerő tehetése eltűnik, mint szintén a mély gondolatokba merült embernek figyelme nem hat magán kívül; ha hozzá beszélnek, nem hallja meg. Az elébb mondottból következik továbbá az is hogy az érzelmi tehetségnek mint közös kútfontek fölhangolásával a másik két tehetség is fölhangolódik; innen van hogy a vért fölmelegítő bor az elmét élesíti, jó gondolatokat teremt, s egyszersmind a bátorságot is neveli; csatában az ágyudörgés, dobpergés, trombitaharsogás egy pillanat alatt is szokott szülni okos csataterveket, s merész vitézséget, győzedelmet.

3) A lelki betegségek a három östehetség munkásságának vagy fölemelkedtségéből, árjából, vagy lehangoltságából, apályából állanak elő: következésképen egyiknek árját lehet csillapítani, ha az ellentétben álló lelki tehetség munkásságát fölhangoljuk, és megfordítva egyiknek apályát megáraszthatjuk, ha a másikat lehangoljuk. Legegyenesebben pedig az által segíthetünk a bajon, ha egyenesen azon tehetségre hatunk, a melyik beteg; nevezetesen ha föl van hangolva, lehangoljuk stb.

4) Ritkán történik meg hogy a léleknek mind a három östehetése egyszerre beteg volna: következésképen a beteg léleknek ép oldalán meg lehet kezdeni a gyógyítást.

5) Addig kell gyógyítani a lelki nyavalyát, míg el nem hatalmazik, a megöröködött lelki kór csaknem kigyógyíthatatlan.

Ezen alapelvekből indulva ki, én igénytelen nézetem szerint következő módon gondolnám a gyógmódot intézni:

α) Legelőször is meg kell határozni a kórjelekből, hogy a lelki betegség melyik osztályba tartozik (diagnosis).

β) Ki kell kutatni a betegség okait (aitiologia), ki kell a körülményekből tudakozni, hogy az okok testiek-e vagy lelkiek; mert a gyógyítást így sokkal célszerűbben lehet intézni. Ha testi kór az ok, akkor a testi baj elhárításával a lelki baj is elmúlik; ha lelki az ok, akkor, ha lehet, a lélekre kell hatni, a lelki okot el kell távolítani; ha pedig a lelki oldal hozzáférhetetlen, akkor a megfelelő testi szervekre kell hatni. — *Testi okok* szoktak lenni a többek közt, mint Lindemann előadja lélektanában: az agy és altest betegségei, a vér- és nedvrendszerek rendetlenségei, ki nem elégitett nemi vágy, sok éjtszakázás, a testnek organikus hibája, éhség, forróság, hidegség, napszúrás, kicsapongás, s a szüléktől öröklés sat. Gyakran egyik lelki kór átmegegy a másikba, leghamarább az ellentétbe, néha pedig egy lelki kór mellett több is van jelen.

Lelki okok szoktak lenni: egyoldalú műveltsége a léleknek, a lelkileg megemészthetetlen anyagokkali megterheltség, rossz nevelés, rajoskodás, felettébb való sok tanulás, hosszan tartó és igen mély gondolkozás fellengős tárgyak felett, lelki-ösmeretfurdalás, különösen pedig a zabolátlan indulatok és szenvedélyek, úgy hogy nem sokat hibázok, ha azt állítom hogy

a léleknek be nem számítható betegségei sokszor nem egyebek mint elfajúlt indulatok, szenvedélyek; továbbá hirteleni szerencseváltozás, phanatizmus, hibás pályaválasztás, meggondolatlan fogadástétel, szerencsétlen házasság, politikai és vallási föltűnő események. Esquiroirol megjegyzi, hogy Franciaországban minden nagy történeti események, mint p. o. XVI. Lajos halála, Napoleon európai dictatorsága, bukása lelki betegségeket idéztek elő. Zschokké a különbözőféle országokban előfordulni szokott lelki kórosokat öszve hasonlítván, azt írja, hogy a lelki kórosok egy negyed része vallásos rajoskodásból, szintén annyi kevélységből és szerelemből, és több mint egy negyed része mértékletlenségből esik lelki betegségbe. — Bird szerint a tébolyodás a 20-tól 40 éves embereken szokott leginkább megtörténni, 15 éven alúl és 70 éven felül nem igen lehet találni tébolyodottat.

Couerbe azon megjegyzést teszi hogy a buták agyveléjében $1-1\frac{1}{2}$, az esztelenekében pedig $3-4\frac{1}{2}^0$ phosphor van, holott az egészséges emberében $2-2\frac{1}{2}$ találhatik.

γ) Gyógyításmód, gyógyszerek alkalmazása (therapia).

1. *Testileg* gyógyíthatni gondolom:

a) Az ösmerő tehetség munkásságának árját ébrentartással, apályát pedig álomba merítéssel; mert kétségnélküli, hogy az ideglél álom által nevededik, szaporodik, ébrenlét által pedig fogy, apad. Azt hiszem hogy delejjel és villanyal — melyek az idegre hatnak — sok sikert lehetne elérni az ösmereti téboly gyógyításában.

b) Az akaró tehetség munkásságának árját testi munkával, kifárasztással, testsanyargatással, mint gyógyították Berlinben Marheinekkét vas csizmával, mivel azt hitte hogy őt az ideák az ég felé ragadják; apályát pedig hideg vízzel vagy jégborogatással.

c) Az érzelmi tehetség munkásságának árját érvágással, apályát vér-fölhevítéssel, zenével stb.

2. *Lelkileg* sokkal nehezebb gyógyítani, kivált ha az összes lelki munkásság kóros, vagy pedig ha a lelki kór a tetőpontra hágott, szinte lehetetlen gyógyítani, minthogy ezen esetekben nem lehet lelkileg hatni a betegre, ha csak akkor nem, midőn némelyiknek szünetelése van.

Véleményem szerint körülbelül következő módon lehetne lelkileg gyógyítani a lelki betegségeket:

a) Az ösmerő tehetség munkásságának árja csillapúl, ha az akaró tehetség munkásságát igyekezünk a körülményekhez képest fölhangolni, p. o. csaták elbeszélése, szerencsés vadászattal, biztatás, kültermészetre figyelmeztetés, munkásságra, jótételre serkentés, buzdításáltal.

Az ösmerő tehetség munkásságának lehangoltságát orvosolhatjuk az által, ha érdekes tárgyakról beszélünk, melyek a betegnek elméjét leginkább megragadják s fölemelik, p. o. a földművelőnek a föld bő terméséről, a természet ritka tüneményeiről, tűzhányó hegyekről, tengeri viharokról, vallásos embernek, lelkésznek a vallás fő igazságairól, istenről, Jézus megdicsőíttetéséről stb.

b) Az akaró tehetség munkásságának árja ellen hasznos az ösmerő tehetség munkásságát fölfokozni oly tárgyakról beszélgetés által, melyek a lélek figyelmét különösen magokra vonják, kinek kinek a maga hivatásához, körülményeihez alkalmazkodva.

Az akaró tehetség apálya ellen csak azon gyógmód használható, a mi az ösmerő tehetség árja ellen.

Egyébaránt akár az ösmerő — akár az akaró tehetség lehangoltságát fel lehet fokozni — mint fölebb említve volt — az érzelmi tehetség fölfokozásával, p. o. zenével, énekkel, képek, szobrok mutogatásával.

c) Az érzelmi tehetség munkásságának árja ellen — minthogy ez az akaró munkásság felé hajlik — legjobb gyógyszer az ösmerő tehetségre hatni; nevezetesen föl kell világosítani a beteget az isteni gondviselésről, ennek titkos útairól, hogy sokszor a szerencsétlenség is javára fordul az embernek.

A vallásban rajoskodót föl kell világosítani, hogy csak a hit és jó cselekedet idézti, a vallás külsőségei szükségesek ugyan: de azok nem idézitenek.

Az ördögösnek beszélni kell az isten hatalmáról, jóságáról, föl kell benne serkenteni az istenhezi bizalmat, imádkoztatni kell. — Jézus igen sok ördögöst meggyógyított, mihelyt bennük a hitet, bizalmat fölgerjesztette.

Az érzelmi tehetség munkásságának apálya ellen — minthogy ez az ösmerő munkásság megzavarodásával synonym

— legjobb az akaró tehetség fölemelésére, egyébaránt épen oly hasznos az ösmerő tehetség fölébresztésére is hatni, p. o. megijesztés, vagy hirtelen öröme gerjesztés által.

Boerhaven említi, hogy egy kitűnő ember hypokondriában levén, azt hitte, hogy lábszárai szalmaszálból vannak, s nem mert megmozdítani, félvén hogy azok eltörnek. Barátai egyszer rávették, hogy kocsikázzon ki a szabadba; azonban előre kicsinált terv szerint, két tanuló útonállónak öltözködve fegyveresen megtámadták a kocsi, s a lelki beteg ijedtében a kocsi másik oldalán leugrott s elszaladt, s azután maga nem győzött csudálkozni, hogy mikép hihette ő lábszárait szalmaszálaknak. Egy tudós ismét lábait üvegből gondolván lenni, történt hogy egyszer a szolgáló erősen rácsapott az üvegnek gondolt lábakra, s a tudós roppant bosszúságba jöve fölugrott, de azután nagyon örült hogy már lábaira felállhat. Calinich fölhozza lélektanában — hogy egy művelt nő — meghalván egyetlen gyermeke — mélakórba esett, mereven ült mozdulás, beszéd és könnyek nélkül, ezen állapot néhány hétig tartott: akkor az orvos egy tervet gondolt ki; a nő egy félig megvilágosított terembe vitetett, hol valaki a zongorán szomorú darabot játszott, a nő figyelmes lett a melodiára, ezt az orvos észre vevén, egyszerre egy festett angyalt, mely kezében tartotta a meghalt gyermeknek hü képét — lebegtetett a termen keresztül; ezt a nő megpillantván, azonnal hangos sírásra, könnyezésre fakadt, s ez által érzelmei megkönnyebbültek s a nő rövid időn kigyógyult.

TARTALOM.

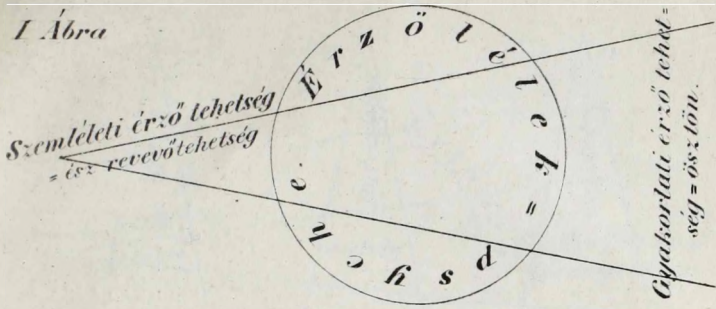
	Lap.
Bevezetés	3
Rövid általános tapasztalati lélektan elemei	7
1. §. Lélektan s gondolkozástan közti különbség.	—
Első rész. A lélek tehetségeiről, munkáságairól	—
2. §. Honnan tudjuk azt, hogy a léleknek vannak tehetségei?	—
3. §. A lélek három eredeti tehetségéről	—
4. §. A lélek három tehetségének egymáshoz viszonyairól.	9
5. §. A lélek fő tehetségei alanyi és tárgylagos tekintetben.	10
6. §. A lélek tehetségeinek fokozatai	11
7. §. Első v. alsó alakja a léleknek	12
8. §. a) A szemléleti érző tehetség	13
9. §. b) A gyakorlati érző tehetség	14
10. §. c) Szemlélő gyakorlati érző tehetség	15
11. §. Másik v. felső alakja a léleknek	16
12. §. Gyakorlati ész, v. bölcs akarat	—
13. §. Szemléleti v. gyakorlati ész	18
14. §. Az értelem, okosság és bölcs ész közti viszony	22
15. §. A szemléleti és gyakorlati ész egymásközti viszonyáról	30
16. §. Szemlélő gyakorlati ész	—
17. §. Harmadik v. középső alakja a léleknek	33
18. §. A képzelő lélek v. phantasia tehetségei	35
19. §. Vele születnek-e a lélekkel a tehetségek?	43
Második rész. A lélek tehetségeinek műveléséről	44
1. §. A lélek művelésének fogalma	—
2. §. A lélek munkásságának fő irányai	—
3. §. A lélek erőinek, tehetségeinek erősítése	45
4. §. A lélek tehetségeit művelni kell	46
5. §. A lélek tehetségei művelésének törvényei	—
6. §. Magyarázzuk meg ezen alaptörvényt	47
7. §. A lélek őstehetségei s ősalakjaiegyezményesen fejtendők	—
8. §. Mit kell tekintetbe venni a lélek őstehetségei s ősalakjaiegyezményes művelésénél?	48
9. §. A szellemi kör művelése szükséges is, könnyű is	53
10. §. A képzelő lélek körének művelése	59
11. §. Az érzelmek nemeiről	64
12. §. Az érzéki kör művelése is nagyfontosságú	67
Toldalék. Előrajzok a nemzetek lélektanához	69
Annak léte, fogalma és felosztása	—
Általános tiszta nemzetközi lélektan	71

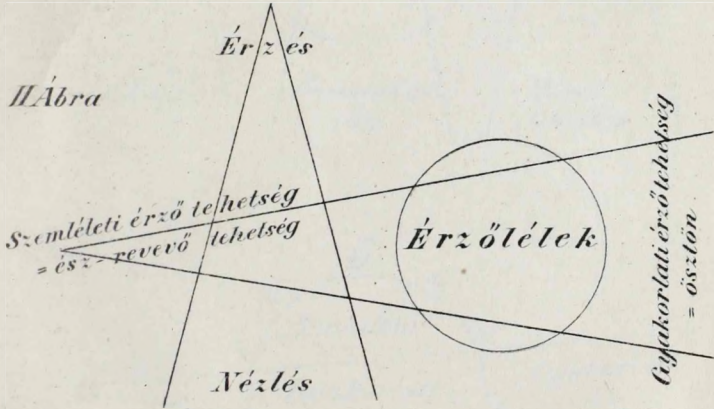
	Lap.
1. §. Az emberi nemzet szellemi élete kifejlődésére befolyással vannak: a téri viszonyok	71
2. §. Idői viszonyok	72
3. §. Mozgási viszonyok és változások	75
4. §. Szellemi viszonyok	76
Harmadik rész. A lélek betegségei	79
1. §. A lelki betegség fogalma s fő osztályozása	—
A) A beszámítható lelki betegségek, vagyis indulatok és szenvedélyek	80
2. §. Az indulatok és szenvedélyek kártékony befolyása	—
3. §. Az indulatok és szenvedélyek elleni óvó és gyógyító szerek.	82
B) A be nem számítható lelki betegség	84
4. §. A beszámítható és be nem számítható lelki betegség közti különbség	—
5. §. Vajjon maga a lélek lehet-e beteg?	85
6. §. A tébultság osztályozása	86
7. §. A lelki betegségek gyógyítása	91

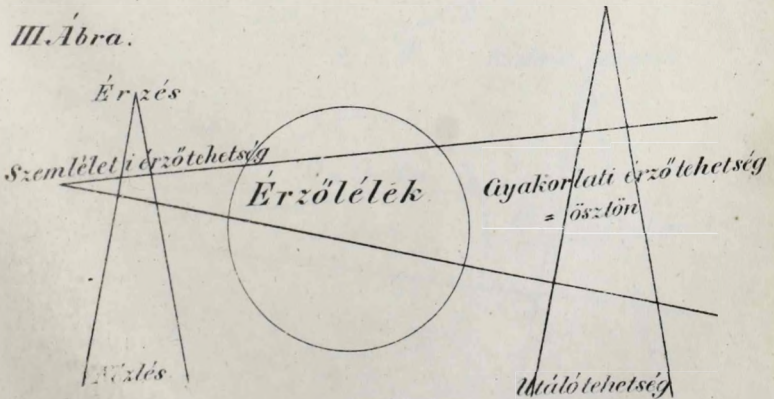
I. Ábra

II. Ábra

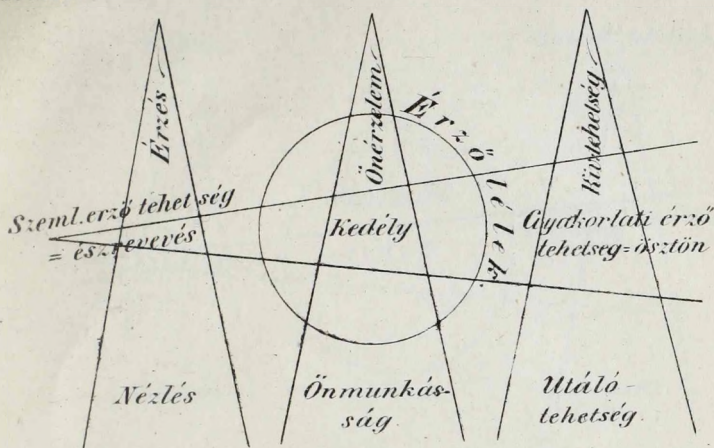

III. Ábra.

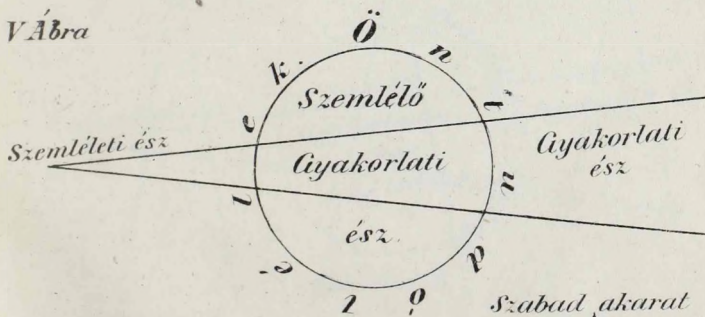

IV. Ábra

V. Ábra

VI. Ábra

